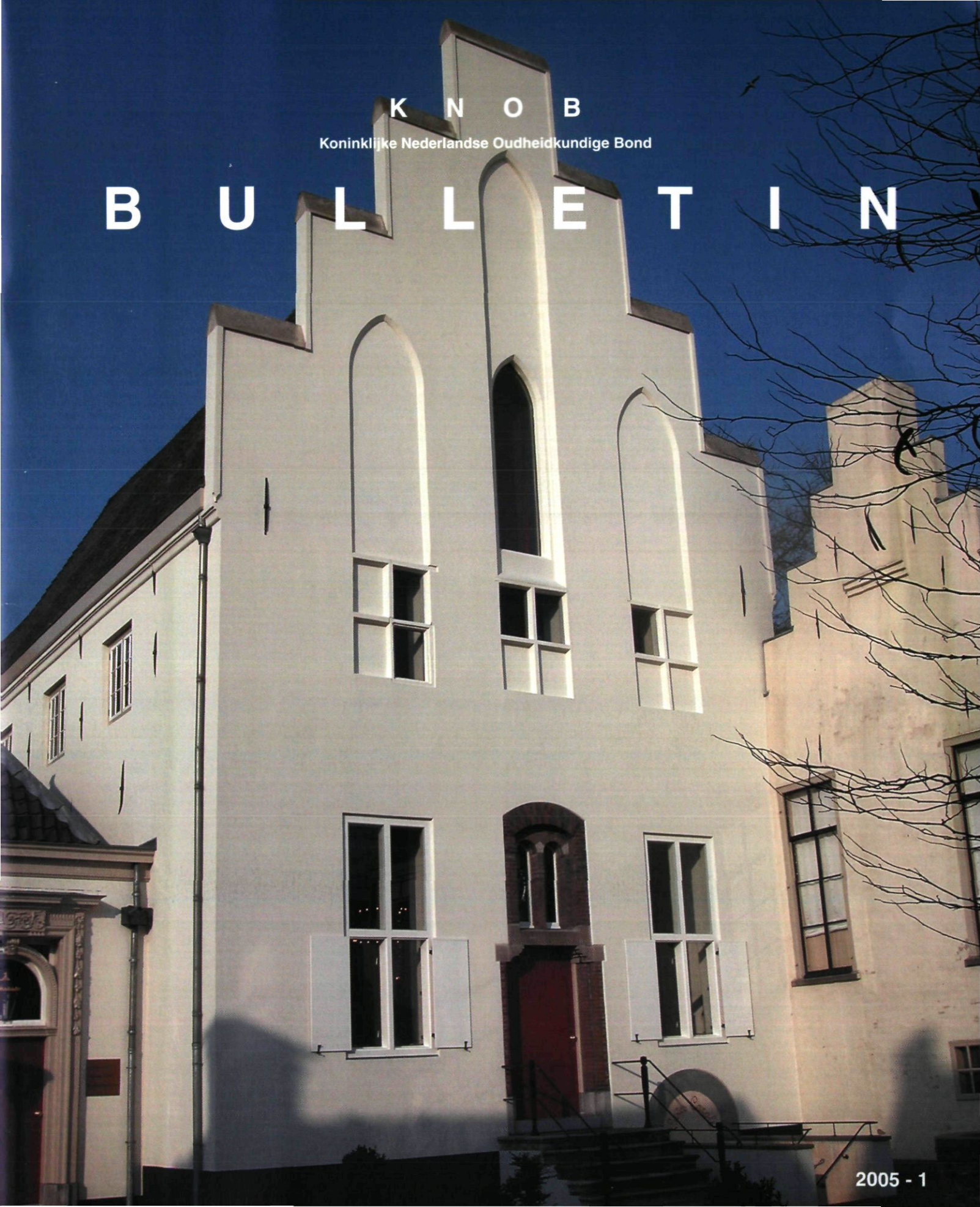

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474 (per 1 juli 2004)
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas, jhr. ir. D.L. Six, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Reconstructie en onderzoek (Wim Denslagen)	1
Bart Klück De reconstructie van een veertiende-eeuwse gevel van het Duitse Huis te Utrecht	3
Mayke Haaksman De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok	10
Paul Rem Een nieuwe visie op de inrichting van de Salon van koningin Wilhelmina op Het Loo	22
KNOB Jaarverslag 2004 (G.W. van Herwaarden)	32
Jaarrede KNOB 29 januari 2005 (C.J.D. Waal)	34
Summaries	35
Auteurs	36

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Het Duitse Huis Utrecht. De oostgevel van het veertiende-
eeuwse hoofdgebouw in 1999 (foto D.J. de Vries 2005)*

*Achterzijde: Paleis Het Loo Apeldoorn. Salon koningin Wilhelmina met
haar portret door Th. Schwartze (foto Tom Haartsen)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 104, 2005, nummer 1

Reconstructie en onderzoek

Het verleden komt terug in een reconstructie en wanneer die door gedegen historisch onderzoek te verantwoorden is, dan bestaat er over het algemeen veel waardering voor. Aan het Duitse Huis in Utrecht is een veertiende-eeuwse gevel teruggekeerd en het verslag van het onderzoek dat daaraan ten grondslag ligt, vindt u in deze aflevering. Het is een gedegen onderzoek geweest en de gevel is mooi, interessant en een bewijs van de huidige kennis en kunde op het vlak van de bouwhistorie. Wie zich zo intensief toelegt op het herbouwen van een vroegere versie van een gebouw, verliest misschien vanzelf uit het oog dat die veertiende-eeuwse gevel er eigenlijk niet meer had kunnen staan gezien de latere ontwikkelingen van het gebouw. Met andere woorden, er is iets afgebroken en uit het zicht verwijderd om plaats te maken voor wat er ooit was. Bart Klück weet te melden dat alle betrokken partijen van mening waren dat de verdwenen gevel onaanzienlijk was en verbeterd moest worden.

Deze vorm van *image-building* verschilt niet zo veel van de manier waarop Jan de Meijer en A.A. Kok in Amsterdam reconstrueerden. Mayke Haaksman vertelt hoe deze architecten het stadsbeeld van Amsterdam wilden verbeteren door het ongedaan maken van 'verarmende verminkingen', maar wat zij destijds een verminking noemden, was sterk gekleurd door hun beeld van Amsterdam. En in dat beeld was geen plaats voor de bouwkunst van de negentiende eeuw en daarom waren hun restauraties eigenlijk een aanval op alles wat hun ideaalbeeld verstoortte. Je zou in dit geval misschien wel mogen spreken van artistieke discriminatie. Tegenwoordig herkennen wij in hun werk schoolmeesterachtige, pedante en onverdraagzame trekken. Het uitgangspunt van de *Grondbeingselen* uit 1917 (behouden gaat vóór vernieuwen) was minder ingegeven door artistieke en historische vooroordelen dan het werk van Jan de Meijer en Antoon Abel Kok.

Reconstructies zijn een soort projecties of béter gezegd materialisaties van onze historische belangstelling. Als je reconstructies op die manier bekijkt, lijken ze nog het meest op speelgoed voor historici. Men kan zich de vraag stellen of de makers van al die historische namaak niet iets beters te doen hebben. Maar je zou die vraag met evenveel of met even weinig recht kunnen stellen ten aanzien van de voetballerij of de productie van speelautomaten. Maar bij het Duitse Huis is in ieder geval geen sprake van een valse voorstelling van zaken

en dat kun je denk ik niet zeggen van de gereconstrueerde interieurs van het voormalige koninklijke paleis Het Loo in Apeldoorn. Hier gaat het om een museum waarin alle belangrijke bewoners uit het verleden een eigen kamer hebben gekregen die vaak niet correspondeert met de kamers waarin de vorstelijke personen ook daadwerkelijk hebben gewoond en evenmin met de aankleding die er ten tijde van de laatste bewoonster, koningin Wilhelmina, nog was. Door deze aanpak weet de bezoeker niet meer hoe het paleis er voor de inrichting tot museum uitzag. Ik kan me voorstellen dat het wetenschappelijke personeel van dit museum, onder wie Paul Rem, zich niet meer kan of wil buigen over de vraag of de keuze voor een museale indeling wel goed is geweest, want die beslissing is nu eenmaal al lang geleden genomen en in feite onomkeerbaar sinds 1984. Niettemin had het toch wel op de weg van het museum gelegen om te laten zien wat er precies is veranderd. Het museum had een fotoboek moeten uitgeven van het gebouw voor én na de reconstructie, zodat de bezoeker inzicht kan krijgen in de transformatie. Dit schijnt niet erg gebruikelijk te zijn in de museumwereld. Zo heb ik mij er ook over verbaasd dat er helemaal niets is gepubliceerd over de recente transformatie van het Oudheidkundig Museum in Leiden. Het lijkt wel alsof kunsthistorici in musea alleen hun collectie belangrijk vinden en geen oog hebben voor de geschiedenis van de oude gebouwen waarin hun collecties zich bevinden. Door deze eenzijdige historische belangstelling van de dames en heren kunsthistorici werd ook de architectuur van Pierre Cuypers in het Rijksmuseum achter moderne betimmeringen aan het oog onttrokken, maar die worden er nu weer uitgehaald, zoals u weet.

Reconstructie en onderzoek was het thema van een op 8 oktober 2004 gehouden studiedag in het Maliebaanstation in Utrecht. Mijn indruk van die dag was dat er tegenwoordig veel belangstelling bestaat voor gedegen en verantwoord historisch onderzoek. Niemand doet daarover nog schamper, zoals dat wel werd gedaan door architecten uit de tijd van Jan de Meijer, die van mening waren dat ze zelf wel wisten hoe het moest. Voorts bestaat er nog nauwelijks bezwaar tegen reconstructies: men doet nu schamper over de terughoudendheid van Jan Kalf. Dat is niet terecht, want er is nog niemand geweest die de moeite heeft genomen om nu eens aan ons uit

te leggen waarom de stelling 'behouden gaat voor vernieuwen' geen geldigheid meer zou hebben. Wie gedegen onderzoek op prijs stelt, moet volgens mij zich ook rekenschap geven van de manier waarop het onderzoek wordt toegepast. Een reconstructie moet ook met argumenten verdedigd kunnen worden. Wie de genoemde stelling van Jan Kalf geweld aandoet, moet zich daarover verantwoorden, of uitleggen waarom die stelling in zijn algemeenheid onhoudbaar is, dan wel een historische vergissing moet worden genoemd. Als een onderzoekster of onderzoeker verklaart dat een opdrachtgever tot een bepaalde reconstructie besloten heeft, dan mag zij of hij zich niet onttrekken aan de verantwoordelijkheid om te onderzoeken in hoeverre de beslissing overeenkomt met haar of zijn wetenschappelijk geweten. Dat deed Jan Kalf wel en het is de vraag waarom onderzoekers dat niet meer of veel minder doen. Op deze vraag heb ik geen antwoord.

Wat op de studiedag niet of nauwelijks aan de orde kwam, is het herbouwen van verdwenen architectuur. Daarover zou misschien een nieuwe studiedag moeten worden georganiseerd, want het is een totaal ander onderwerp (zie het artikel van Aart de Vries, 'Op zoek naar de verloren tijd. Van replica tot *fake*', in *Bulletin KNOB* 101(2002), 163-170). Een namaak oud gebouw behoort tot de categorie nieuwbouw en valt dus buiten de richtlijn van Jan Kalf. Maar in een historische omgeving kan een namaak oud gebouw afbreuk doen aan het historisch gegroeide stadsbeeld. Aan de ander kant kan herbouw soms ook een wond in een historisch stadslichaam helen, wat men bijvoorbeeld in Berlijn beoogt met de herbouw van het door oorlogsgeweld getroffen en in 1950 door het communistisch regime opgeblazen *Stadsschloss*. Er is denk ik ten aanzien van het herbouwen van verdwenen gebouwen geen richtlijn te ontwerpen naar analogie van die van Jan Kalf. Of vergis ik mij hierin?

Namens de redactie, Wim Denslagen

De reconstructie van een veertiende-eeuwse gevel van het Duitse Huis te Utrecht

Bart Klück

Het Duitse Huis te Utrecht, gelegen aan de westzijde van de Springweg, was van 1811 tot 1990 Militair Hospitaal.¹ De middeleeuwse gebouwen van de landcommanderij van de ridderslijke Duitse Orde waren van meet af aan ontoereikend voor deze functie. Weliswaar werden de gebouwen aangepast. Dat betekende bijvoorbeeld het uitbreken van de interieurs (weghakken van natuurstenen gebeeldhouwde schouwen, het afvoeren van wandtapijten, slopen van betimmeringen, het afhakken van pleisterwerk - met schilderingen) en het tot sobere zalen inrichten van met name het middeleeuwse hoofdgebouw. Aanvankelijk was dit ook voor tijdelijk bedoeld: al in 1811 zijn plannen gemaakt voor een groot nieuw hospitaal: vier vleugels in carré rond een grote binnenplaats. Daarvoor zouden alle bestaande gebouwen worden afgebroken. In de korte tijd, dat de Fransen hier nog de macht uitoefenden, kon dit niet meer gerealiseerd worden. Utrecht is daarmee een naar verwachting hopeloos groot classicistisch monument bespaard gebleven.

Pas in 1823, onder koning Willem I, werd een begin gemaakt met de bouw van één vleugel. Dit werd een zelfstandig hospitaalggebouw aan de westzijde van het terrein, in 1830 voltooid. De middeleeuwse gebouwen bleven, met hun inherente gebreken, in gebruik. Dat betekende ook bouwkundige aanpassingen. De meest ingrijpende daarvan betrof in 1914 de oostgevel van het middeleeuwse hoofdgebouw. Toen werd de begane grond van deze gevel sterk gewijzigd ten behoeve van een grote glaserker voor de erachter gelegen operatiezaal (afb. 1). Daarvoor moesten een venster en de in de as van de gevel staande ingang wijken. Voor een nieuwe ingang naast de erker en een venster daarnaast werd het andere venster opgeofferd. In plaats van een symmetrie met een statige deur tussen twee grote vensters resulteerde deze functionele verbetering in een asymmetrische gevelindeling. De verdieping bleef ongewijzigd in de toestand van 1811, dat wil zeggen met één bescheiden venster, centraal in een gepleisterd gevelvlak. Daarboven was de gevel afgesloten met een simpel boeideel van een bakgoot, waarin het wolfseinde van de kap afwaterde.

Voor het begin van de restauratie van 1997 was deze belangrijkste gevel van het Duitse Huis een vierkant vlak zonder architectonische prenties en met een onordelijke indeling. Voor de nieuwe bestemming van het complex en de daarbij te

geven randvoorwaarden was er onder de betrokkenen, zoals de Rijksgebouwendienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het Gemeentebestuur van Utrecht en de gemeentelijke Welstands- en Monumentencommissie consensus over een aanpak waarbij de architectonische uitstraling sterk verbeterd zou worden. Voor de oostgevel van het veertiende-eeuwse

Afb. 1. Utrecht, het Duitse Huis. De oostgevel in 1991 (foto B.J.M. Klück)

Afb. 3. Het Duitse Huis in 1744. Gewassen pentekening van Johan de Beijer (Utrechts Archief, Topografische Atlas (La 2.9))

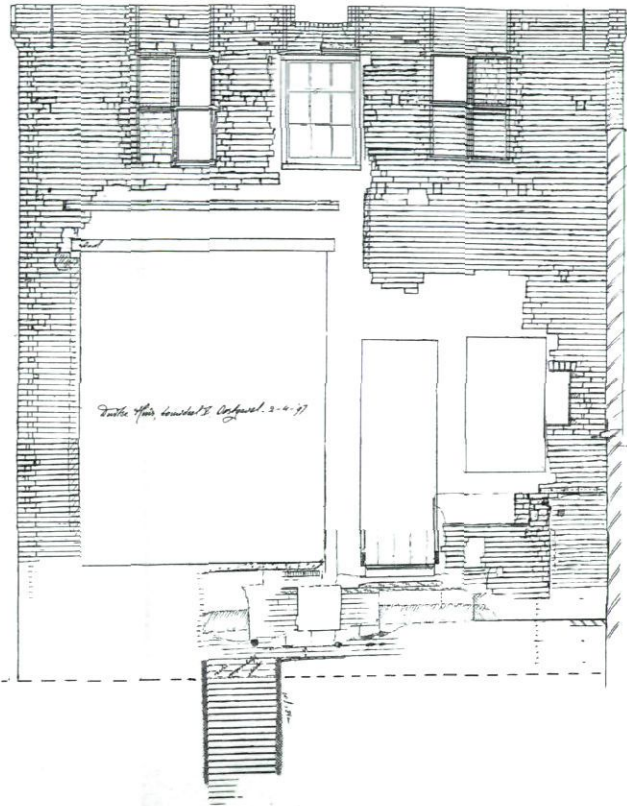
hoofdgebouw betekende dat concreet, dat een beëindiging met een topgevel zeer belangrijk geacht werd. Vanzelfsprekend voor de rijksdienst was dit niet; daar heerste nog steeds een grote huiver voor reconstructies.

De geveltop was al omstreeks 1700 gesloopt. Op een tekening die Jan de Beijer maakte in 1744 zien we het gebouw dan ook met een afgewolfde kap. Wel toont deze tekening hoe statig de rest van de gevel was, met een representatieve entree boven een bordestrap, grote kruisvensters links en rechts en op de verdieping drie kruisvensters, waarvan de middelste deels dicht. Boven deze verdiepingvensters toont de tekening ondiepe nissen tot aan de goot (afb. 3). Een andere potloodtekening (ongedateerd) geeft nog wel een beeld van de geveltop en daarop zien we dat de nissen boven de vensters eindigen in een spitsboog. Ondanks het hopeloze perspectief lijkt de schets toch ter plaatse te zijn gemaakt. Latere tekenaars als Serrurier en Stellingwerf hebben deze schets gekopieerd, waarbij de onbeholpenheid werd versterkt. Het zijn deze kopieën die door een ruimere verspreiding ten onrechte een zweem van authenticiteit gekregen hebben.

Het opmeten van de kapconstructie uit 1347 maakte duidelijk, dat er vóór de inbouw van de spantenconstructie van circa 1700 een vervorming van de oude kap heeft plaatsgevonden, waarbij de noklijn ongeveer een halve meter naar het oosten

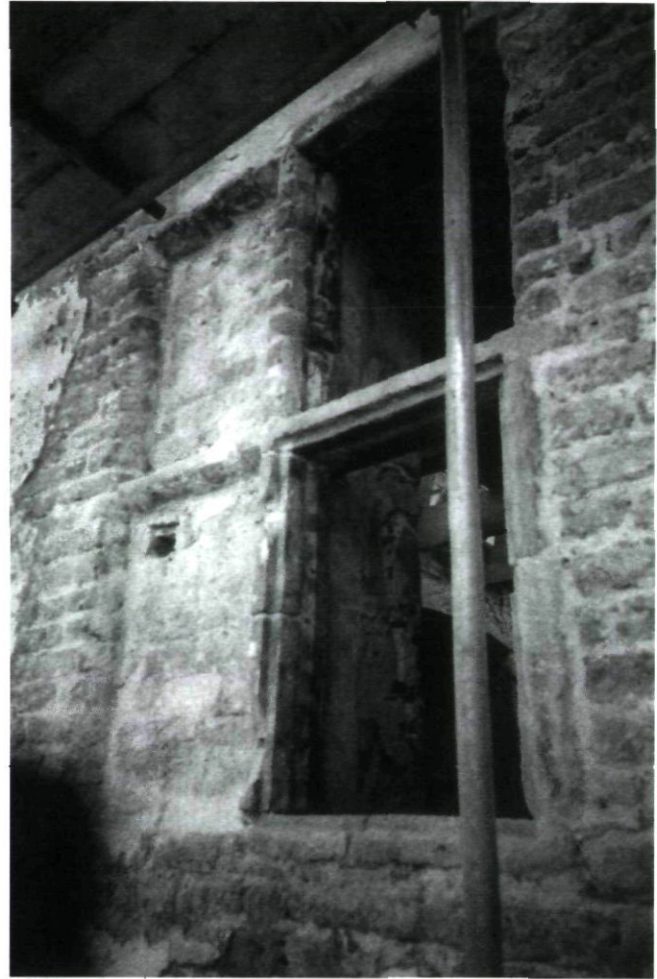
was verschoven. Dat betekent dat de oostgevel, ondanks het windverband, voorover is gaan hellen en waarschijnlijk daarom is gesloopt. Bij het afwolven van de kap aan de oostzijde is al het weggezaagde hout van de sporengespannen hergebruikt. Zelfs voor een nieuwe muurplaat werd een kapspoor gebruikt. Aan de hand van onder meer de telmerken kon het hergebruikte hout in aansluiting op de nieuwe top op de oorspronkelijke plaats worden teruggebracht.

Het onderzoek aan de gevel zelf wees uit, dat van de bestaande gevel ruim tweederde van het metselwerk oorspronkelijk was (afb. 2). De verstoring van het veertiende-eeuwse metselwerk was na de ingreep van 1914 het grootst op de begane grond. Wel was van de begane grond de oorspronkelijke indeling te reconstrueren, omdat er juist voldoende metselwerk aanwezig was van het rechter venster (met daarnaast nog een kleine luikopening). Er kon bovendien vastgesteld worden, dat er in de veertiende eeuw geen ingang was in deze gevel. Daarmee was deze gevel oorspronkelijk gelijk aan de westgevel. In de as van de gevel is een ingang gemaakt in de vijftiende eeuw, waarna deze in de late zestiende en begin negentiende eeuw is aangepast. Het voorplein lag in de veertiende eeuw circa 80 centimeter lager dan recent. De indeling van de verdieping bleek grotendeels bewaard te zijn. Links en rechts van het middenvenster kwamen (ogenschijnlijk) dichtgemet-

Afb. 2. Het Duitse Huis Utrecht. Documentatieschets van de oostgevel van het 14de-eeuwse hoofdgebouw. De uitbouw t.b.v. een operatiezaal heeft in 1914 een grote bres veroorzaakt in het oorspronkelijke metselwerk van de begane grond. De oorspronkelijke situatie van de verdieping is daarentegen vrijwel gaaf gebleven. De geveltop is omstreeks 1700 tot borstweringhoogte afgebroken (tek. B.J.M. Klück)

selde kruisvensters tevoorschijn (afb. 4). Direct al viel op, dat er slechts ten dele gebruik gemaakt was van natuursteen. Onderzoek aan de binnenzijde bracht aan het licht, dat binnen het 'kruis'venster aan de noordzijde van de middenas slechts één opening was (oorspronkelijk met een glas-in-lood vulling) en bij het venster aan de zuidzijde twee (een bovenlicht met glas en een luikopening daaronder). Het beeld aan de buitenzijde was dus een voorbeeld van schijnarchitectuur. Op de bovendorpel van het middenvenster lag een dubbele zandstenen latei als bewijs, dat hier in de veertiende-eeuwse situatie in ieder geval twee bovenramen waren. De situatie daaronder was in de vijftiende eeuw verstoord ten behoeve van een doorgang. In de dagkanten waren de afdrukken van treden en van een deurkozijn in het binnenvlak van de muur te zien die aangeven dat er toen vóór de middenas van de gevel een traporentje stond. Deze verbouwing hangt samen met de bouw van een woning voor de landcommandeur en daarmee met het verdwijnen van de oorspronkelijke traptoren op de hoek van de noordgevel. Wel heeft de vensternis aan de binnenzijde oorspronkelijk al tot de vloer doorgelopen, evenals bij het venster aan de zuidzijde. Er zijn echter aanwijzingen, dat de borstwering onder het venster bij het middenvenster minder

Afb. 4. Het Duitse Huis. Teruggevonden verdiepingsvenster in de oostgevel. Zandsteen is alleen daar toegepast waar daadwerkelijk een opening was (foto B.J.M. Klück)

dik was. In verband met de oorspronkelijke functie van de bovenzaal, namelijk die van hospitaalzaal (conform de statuten van de Duitse Orde) is het mogelijk, dat in deze middelste vensternis een klein altaar stond. In dat geval zal er evenmin sprake zijn geweest van een volledig kruisvenster. Boven de drie verdiepingsvensters zijn ook de ondiepe nissen aangetroffen die Jan de Beijer tekende en die in de verdwenen geveltop met een spitsboog eindigden. In de nis boven het middenvenster kwam onder de dakkapel in de borstwering van de zolder de onderzijde van een venster tevoorschijn met afgeschuinde hoeken aan de buitenzijde en zich naar binnen verwijdend met drie verspringende hoeken. Een duidelijk aanwijzing, dat dit zowel naar binnen als naar buiten een architectonisch belangrijk venster was (afb. 5). Net onder dit centrale venster, even hoog als de geprofileerde gootlijst van de zijgevels, was in het metselwerk van de kopgevel een 'bouwpaauze' te herkennen in de vorm van een strook plavuizen. Ter plaatse van de beëindiging van de uit-springende gootlijst rust op beide hoeken van de voorgevel

Afb. 5. Utrecht, het Duitse Huis. Bovenaanzicht (doorsnede) van het vroegere spitsboogvenster in de oostgevel (foto B.J.M. Klück)

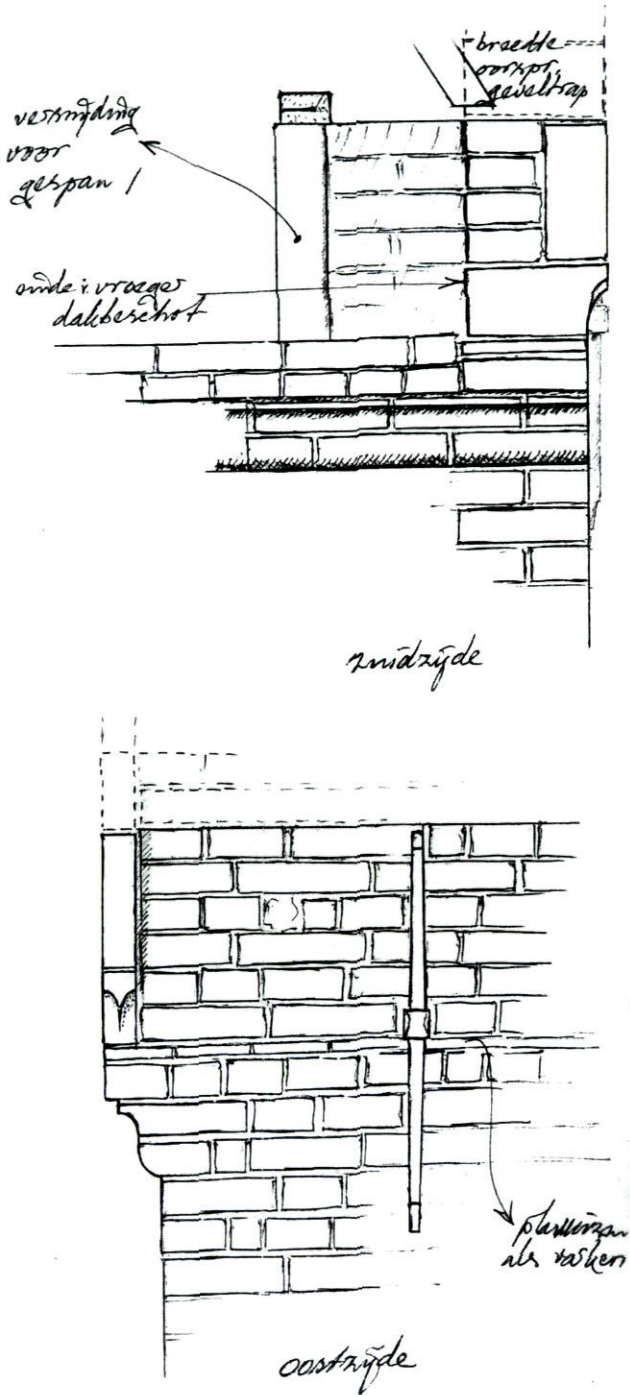
een kraagsteentje in de vorm van een bewerkte mop op zijn kant met daarop een naar voren uitstekende verticaal geplaatste baksteen (afb. 7). Dit zijn restanten van een omlijsting van de vroegere geveltrappen. Zo'n reliëf van een trapgevel is kenmerkend voor dertiende en veertiende-eeuwse trapgevels in bijvoorbeeld Keulen (voor de Tweede Wereldoorlog), Frankfurt en vooral Straatsburg. Maar ook in Deventer staat nog een voorbeeld: Kleine Poot 14. Daarbij sluiten de verticale lijsten aan op de vooruitspringende ezelsruggen, waardoor de trapgevel een krachtig accent krijgt (afb. 8).

Op enkele plaatsen werd nog oorspronkelijk pleisterwerk op de gevel aangetroffen. Het meest uitgebreid op de rechter hoek, waar de zuidgevel van de woning van de landcommandeur in de late 14de eeuw tegenaan gebouwd is. Daar bleek, dat de voorgevel meteen na de bouw met een dunne gladde kalkpleisterlaag was afgewerkt. In de nog natte pleister waren met kraslijnen 'hoekblokken' aangegeven. Ook de gevelbasis was zo voorzien van een blokkenplint. De blokken waren wit geschilderd. De rest van het geveloppervlak was rood geschilderd, met witte schijnvoegen. In de vulling van de dichtgemetselde verdiepingenvensters kwamen stenen tevoorschijn met deze rode pleister en witte schijnvoegen.

In de blindnissen van de verdiepingenvensters en de (spitsboog)nissen daarboven kwam eveneens oorspronkelijk, wit geschilderd pleisterwerk tevoorschijn. Donkere (zwarte) vlekken en lijnfragmenten daarop suggereren dat de blindnissen mogelijk als 'vensters' geschilderd waren en de (spitsboog)nissen misschien zelfs van een geschilderde tracing waren voorzien. Het moet als zodanig wel een opvallende gevel geweest zijn. Voor reconstructie van deze bonte, maar slechts fragmentarisch nog aanwezige verschijningsvorm is echter niet gekozen omdat aansluiting werd gezocht

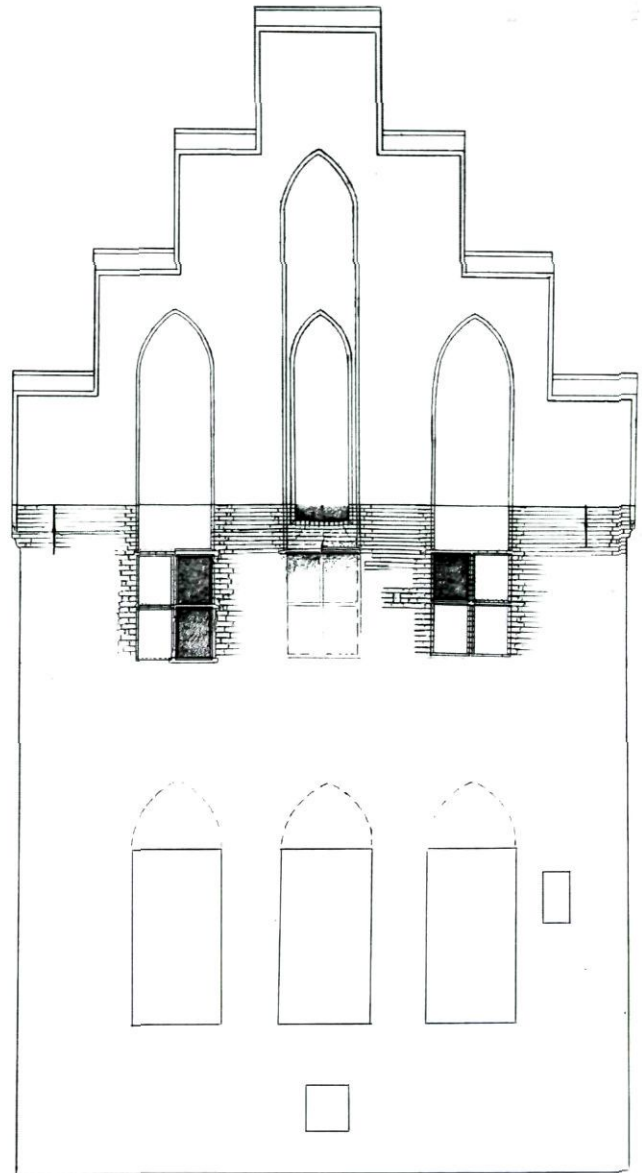
Afb. 7. A. aanzet van de linker schouder van de oostgevel (foto B.J.M. Klück)

Afb. 7. B. Documentatietekeningen van de aanzet van de linker schouder van de oostgevel met kraagsteentje en lijst (tek. B.J.M. Klück)

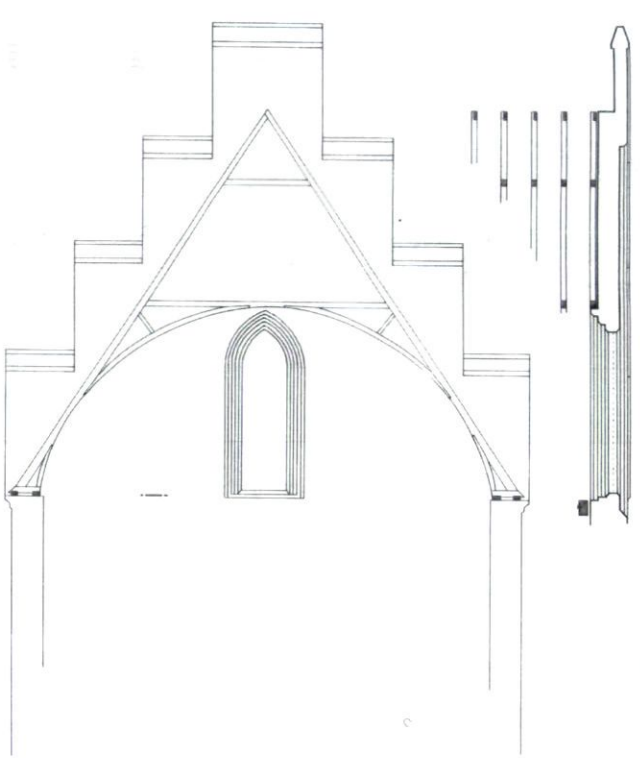
op de witte pleistering van de zijgevels, daterend uit dezelfde tijd als de daarin aanwezige empirevensters.

Voor het reconstrueren van de verdwenen geveltop bood het bewaarde deel van de gevel alle informatie over de geleiding in verticale richting. Gezien de bouwtijd: kort na 1347, mag

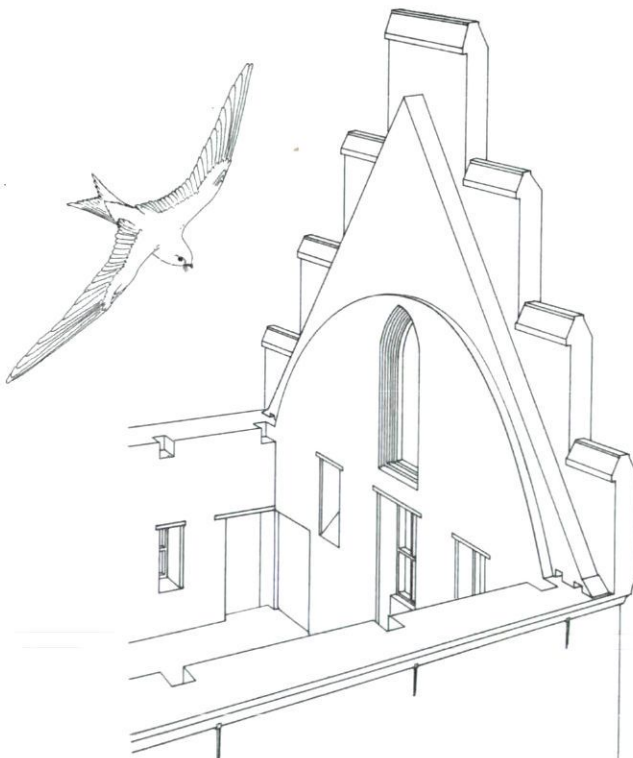

Afb. 8. Utrecht, het Duitse Huis. Reconstructie van de oostgevel van het hoofdgebouw (tek. B.J.M. Klück)

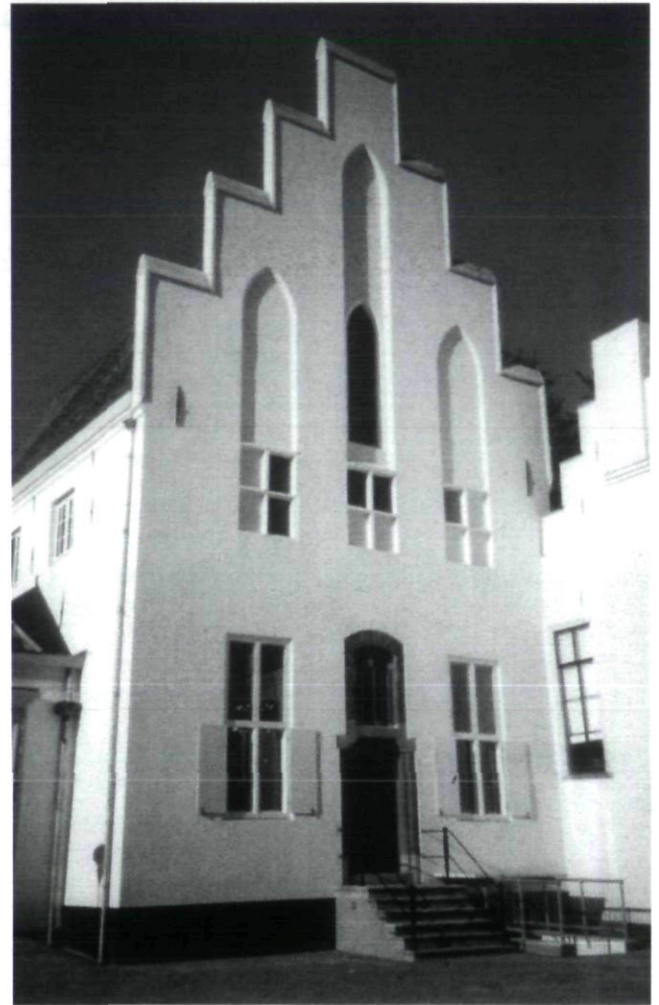
er van uitgegaan worden, dat de drie nissen boven de verdiepingsvensters met spitsbogen gesloten waren. Ook mag er vanuit gegaan worden, dat het venster in de middelste nis eveneens in een spitsboog eindigde. Uiteraard moet de geveltop met een oneven aantal geveltrappen zijn opgebouwd. Analoog aan andere veertiende-eeuwse voorbeelden (bijvoorbeeld Krommestraat 20, Amersfoort) is het meest waarschijnlijk, dat het een verdeling in zeven sprongen was, dus tussen de schouder en de top twee geveltrappen aan iedere zijde. De overige informatie werd bepaald door de constructie van de kap. Het ooit daarin aanwezige gewelf bepaalt de maximale hoogte van het spitsboogvenster (afb. 6). De kaphellingen

Afb. 6. Het Duitse Huis. Reconstructie van de oostgevel van het hoofdgebouw (binnenaanzicht en doorsnede) met het spitsboogvenster (tek. B.J.M. Klück)

Afb. 9. Het Duitse Huis. Reconstructie van de oostzijde van het hoofdgebouw met de verspringende geveldiktes (tek. B.J.M. Klück)

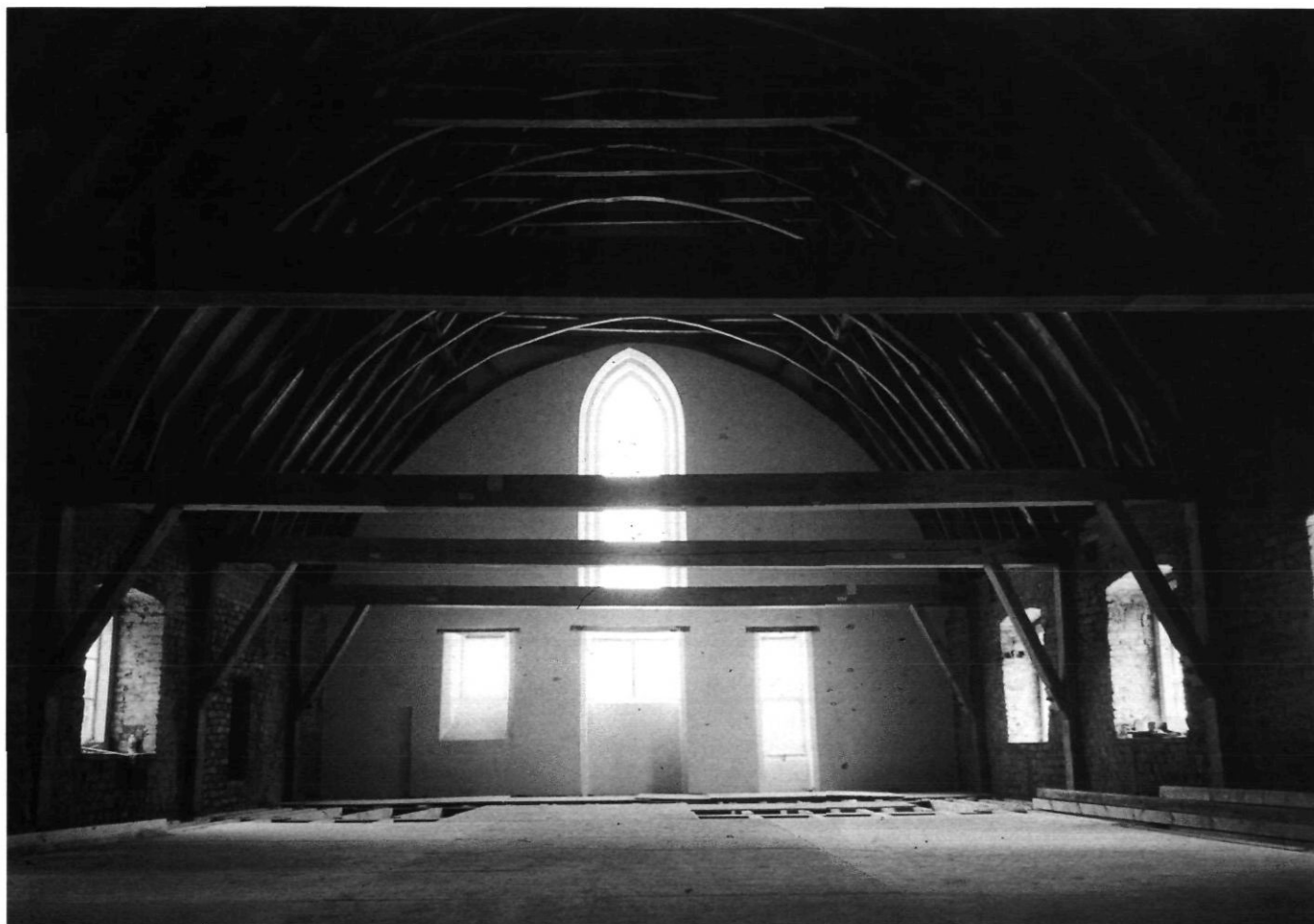

Afb. 10. Het Duitse Huis. De bovenzaal tijdens de restauratie in 1999 (foto B.J.M. Klück)

en de nokhoogte bepalen de hoogte en de breedte van de geveltopen. Het is logisch, dat de hoogte van de flankerende spitsboognissen bepaald werd door de top van het spitsboogvenster als derde horizontaal accent na de begane grondvensters en de verdiepingvensters.

De spitsboognis boven het middelste verdiepingvenster zal veel hoger beëindigd zijn. Gekozen is voor twee maal de hoogte van het spitsboogvenster. Daardoor toont de gevel zeer rijzig, bij een juiste verhouding tussen horizontale en verticale accenten. Het opklimmen van de geveltrappen is geaccentueerd door de uitspringende lijst langs de randen die aansluit op de overstekende ezelsruggen.

De gevel vertoonde aan de binnenzijde twee verspringingen waaruit blijkt dat deze de volle dikte van 80 centimeter had tot onder het houten tongewelf (afb. 9 en voor het effect afb. 14). Het eerste sporenpaar sloot aan op een driehoekige verspringing waar de gevel 65 centimeter dik was en waar het dakbeschot met de leien overheen liep tot tegen de 33 centi-

Afb. 11. Utrecht, het Duitse Huis. De oostgevel van het 14de-eeuwse hoofdgebouw in 1999 (foto B.J.M. Klück)

meter dikke geveltrappen (waar de verticale lijst nog ruim 4 cm uitstak).

Uitgangspunt was dat er een topgevel terug moest komen. De bovenbeschreven hoeveelheid informatie die het gebouw nog bevatte, maakte een reconstructie mogelijk zonder al te veel giswerk. Daarom heeft de architect, Aart Oosting, besloten om de veertiende-eeuwse vorm te herstellen (afb. 11). De geleiding van het metselwerk van de verdieping liet ook weinig ruimte om zonder gekunsteldheid iets nadrukkelijk nieuws te bedenken. Het effect van de nieuwe gevel met zijn vormen en lichttoetreding voor de tot in de kap doorlopende verdiepingsruimte past volledig bij de wens om een zaal te krijgen met grote architectonische uitstraling (afb.10). Wel is nadrukkelijk besloten om het buitenpleister van de gevel wit te schilderen. De lichtopeningen van de verdiepingsvensters en de nieuwe vensters op de begane grond hebben een moderne glasvulling gekregen.

De beslissingen in het kader van de restauratie zijn in dit geval het gevolg van intensief bouwhistorisch onderzoek en

een gelijkwaardige inbreng van de onderzoeker tijdens de vele bouwvergaderingen.

Noot

¹ Meer achtergronden, informatie en voorlopige conclusies zijn te vinden in: Bart Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, Utrecht 1995 en Hedde Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht*, Utrecht 1999 (Historische Reeks Utrecht 27)

Dit stuk is een bewerking van de lezing die de auteur op 8 oktober 2004 hield.

De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok¹

Mayke Haaksman

Inleiding

De restauratiearchitecten Antoon Abel Kok en Jan de Meijer, werkzaam aan het begin van de twintigste eeuw, werden niet geleid door idealen en theorieën. Zij waren van mening dat het restauratievraagstuk niet met dogma's kon worden opgelost en namen daarom als uitgangspunt voor hun restauraties het gebouw zelf en de verhoudingen die daaraan ten grondslag lagen.

Jan de Meijer (1878-1950) was naast zijn restauratiewerkzaamheden een architect die met zijn tijd meeging. Met de komst van de Amsterdamse School ging ook hij in deze stijl ontwerpen en vanaf de tijd dat het Nieuwe Bouwen in opkomst was, vertoonde ook zijn werk kenmerken hiervan. Zijn restauratiewerkzaamheden hield hij strikt gescheiden van de ontwerpstyl van zijn eigen architectuur. Antoon Abel Kok (1881-1951) daarentegen ging bij zijn restauraties en bij zijn eigen architectuur uit van de Heemschutgedachte en het Traditionalisme. Daarom greep hij terug naar oudere vormen en probeerde hij zijn architectuur bij de omgeving te laten aansluiten.

Kok en De Meijer hebben in Amsterdam veel restauraties op hun naam staan en daarom zijn beide architecten gekozen om een beeld te geven van de restauratiepraktijk in deze stad in het begin van de twintigste eeuw. De verschillende restauraties laten zien dat de heersende restauratietheorieën, zoals die verwoord waren in onder andere de Grondbeginselen van 1915, niet de leidraad waren.² Via onderstaande voorbeelden zal duidelijk worden welke uitgangspunten De Meijer en Kok voor hun restauraties namen en hoe de verschillende beoordelende instanties als de Schoonheidscommissie van Amsterdam en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg er op reageerden.

Restauraties van Jan de Meijer

Jan de Meijer had in 1909 op het gebied van restaureren naam verworven met het pand Oudezijds Voorburgwal 249. Deze restauratie was, net zoals zijn latere restauraties, niet slechts een reconstructie, maar ook een correctie op het pand door het verwijderen van latere veranderingen. Latere verbouwingen waren voor De Meijer verminkingen die aan het gebouw

waren aangebracht. Hij zag het silhouet teloor gaan "door het slopen van de bekronende, ambachtelijke geveleindingen" en noemde dat, "verarmende verminkingen".³ De later veranderde delen en toevoegingen aan deze panden waren volgens De Meijer niet door ambachtslieden uitgevoerd en daarom 'verarmende verminkingen'. "Verarmend. Ja alle theorie moet stranden, indien zij niet uitgaat van het 'ambacht'. Gaat men er van uit, dan is er geen theorie, de praktijk, de ondervinding

Afb. 1 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 249, voorgevel na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

is dan de ware leermeesters. De armzalige rechte kroonlijsten zijn niet de vondsten van een theoretiseerend architect, doch het gevolg van niet ambachtelijke kennis bij den timmerman. En passant dit is juist de charme van het restaureren: zich te moeten verdiepen in het ambacht, waaruit de vaktradities zijn geboren. Pas als wij deze doorvoelen, begrijpen, ons eigen maken, dan pas kennen wij voor het eerst de waarde van dat, wat wij vroeger als een aangenaam object hebben bekeken".⁴ De Meijer zag verbouwingen niet als een veranderend modebeeld, maar als een verslechtering van bouwkunst als het gevolg van het verdwijnen van het ambacht.

Oudezijds Voorburgwal 249, genaamd het 'Huis aan de drie grachten' en daterend uit circa 1610, was zo'n pand dat in de loop der tijd verbouwd en, volgens De Meijer, verminkt was (afb.1). De voorgevel had voor de restauratie grote vensters met schuiframen en negentiende-eeuwse roedenverdeling en de voordeur had een houten omlijsting in Lodewijk-XVI-stijl. De zijgevel aan de Grimburgwal was gepleisterd en de oorspronkelijke getrapte top maakte plaats voor een eenvoudige

tuitgevel. De achtergevel had eveneens ramen met grote roedenverdeling en ook hier was de getrapte top vervangen door een tuitgevel. Oorspronkelijk had het linker deel van de achtergevel twee verdiepingen, maar in de eerste helft van de achttiende eeuw is er een derde verdieping opgezet, waarbij een venster met draairamen en een roedenverdeling van twee roeden in de breedte en een rondboogvenster waren aangebracht. Deze verdieping werd later door een plat dak afgedekt. Er was rond 1909 weinig meer over van de oorspronkelijke begin-zeventiende-eeuwse toestand en het pand had een mengelmoes was allerlei bouwstijlen.

De eigenaar van het pand, de firma Boele en van Hensbroek, wenste een reconstructie naar de oorspronkelijke toestand en gaf De Meijer hiervoor de opdracht.⁵ Om de reconstructie zo correct mogelijk uit te voeren, deed De Meijer uitgebreid archief- en bouwhistorisch onderzoek. Dit onderzoek is gepubliceerd in het tijdschrift *Bouwkunst* uit 1910.⁶ Met de reconstructie kregen alle toppen hun getrapte vorm terug en de vensters in de voorgevel werden vervangen door kruiskozij-

Afb. 2 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 249, achtergevel na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

Afb. 3 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75, uiterst rechts, e.v., voorgevel voor de restauratie van Jan de Meijer (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg z.j.)

nen met glas-in-loodramen en luiken. De vensters in de achtergevel kregen eveneens glas-in-loodramen en luiken (afb. 2). Het terugbrengen van de kruiskozijnen kon worden verantwoord doordat de oorspronkelijke eikenhouten stijlen en bovendorpel nog aanwezig waren en het profiel daarvan nog geheel gaaf aanwezig was. Met het terugbrengen van de kruiskozijnen kreeg de gevel zijn oorspronkelijke schaal terug. De Meijer was van mening dat de vensters met schuiframen groter van afmeting leken, zonder dat de vensteropeningen groter waren gemaakt voor deze ramen, en dat de hoogte van de gevel anders leek door het ontbreken van de horizontale lijnen van de tussendorpels van de kruiskozijnen en de aansluitende natuurstenen spekbanden. Op deze manier was, optisch gezien, de schaal van de gevel vergroot, terwijl de schaal van de getrapte top van de voorgevel hetzelfde was gebleven. Gevolg was dat de geveltop in verhouding te klein oogde bij het onderste deel van de gevel en zodoende de gevel niet meer bekroonde.⁷ Ook werd de houten omlijsting van de voordeur vervangen door een natuurstenen poortje met driehoekig fronton, zoals het op een schilderij van Gerrit Adriaensz. Berckheyde uit 1640 te zien was. Het achttiende-eeuwse deel van de achtergevel werd behouden maar kreeg eveneens kozijnen met glas-in-loodramen en luiken. De vensters wer-

den afgesloten door korfbogen. Dat De Meijer dit deel van de achtergevel zo indeelde komt niet overeen met de oorspronkelijke toestand, aangezien deze verdieping pas in de eerste helft van de achttiende eeuw werd gebouwd en ramen had met roedenverdeling en de vensters niet afgesloten waren door een korboog. Had De Meijer volledig terug willen gaan naar de oorspronkelijke toestand, dan had hij de tweede verdieping van dit gevelgedeelte moeten afbreken. Deze verdieping vond hij echter beter bij de architectuur passen, aangezien de dekband van de borstwering van het platte gevelgedeelte op dezelfde hoogte ligt als de goot van de voorgevel. Op deze manier vormen de dekband een doorlopende afsluiting van de gevels en het basement voor de drie toppen.⁸ Voor de verhoging van de verdieping ontbrak deze doorlopende, verbindende afsluiting, wat De Meijer nogal storend vond. Met het behouden van de verdieping en het aanbrengen van vensters die er nooit zijn geweest, lijkt De Meijer de gevel eerder te hebben willen idealiseren dan terug te brengen naar de oorspronkelijke toestand. Op deze manier heeft hij geprobeerd het pand mooier en architectonisch beter te maken dan het ooit geweest is.

De restauratie van Oudezijds Voorburgwal 249 heeft plaats gevonden nog voor het opstellen van de Grondbeginselen en

Afb. 4 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75, na de restauratie van Jan de Meijer, inmiddels in een nieuwe omgeving (M. Haaksman 2003)

nog voor het aantreden van een Schoonheidscommissie. Hoe er in de tijd van deze restauratie over de reconstructie gedacht werd is daarom niet meer te achterhalen. Opvallend is dat de restauraties van De Meijer van na het opstellen van de Grondbeginselen en het aantreden van de Schoonheidscommissie weinig verschil vertonen met de restauratie van Oudezijds Voorburgwal 249. Het Makelaarscomptoir, Nieuwezijds Voorburgwal 75, gerestaureerd in 1937, is hier een voorbeeld van.⁹ Het exterieur van dit van oorsprong renaissancepand, gebouwd van 1633 tot 1634, was in de negentiende eeuw drastisch veranderd. Door inwatering van het metselwerk en verrotting van de strijk balk en spanten waren de ankers en houvasten losgeraakt, waardoor de gevel dreigde in te storten.¹⁰ In 1836 was daarom besloten de gevel vanaf de eerste verdieping af te breken en opnieuw op te metselen. De zeventiende-eeuwse trapgevel werd hierbij vervangen door een klokgevel naar negentiende-eeuws model (afb. 3). De oorspronkelijke kruisvensters van de bel-etage waren bij een eerdere verbouwing in 1739 al vervangen door schuifvensters met een roedenverdeling van vier roeden in de breedte. Van

het renaissance-uiteerlijk van het pand waren alleen nog de korfbogen boven de vensters van de bel-etage, de natuurstenen banden op deze etage en de natuurstenen ingangspartij over. Zelfs de voor de Renaissance kenmerkende helder rode baksteen was bruin geolied. Het oorspronkelijke uiterlijk was voor De Meijer verminkt geraakt. Ook bij dit pand wenste de opdrachtgever, de Commissarissen van het Makelaarskantoor, een reconstructie naar de oorspronkelijke toestand. Als uitgangspunt voor de reconstructie gebruikte De Meijer een tekening van G. Lamberts uit 1817.¹¹ Deze tekening is dus gemaakt na de verbouwing van het pand in 1739, waarbij vier schuiframen in de voorgevel waren geplaatst. Toch zijn op de tekening kruisvensters met luiken en glas-in-loodramen te zien. Ook het huisje op de voorgrond aan het water was al in 1759 afgebroken en daarom in 1817 niet meer aanwezig.¹² Waarschijnlijk heeft Lamberts het Makelaarscomptoir nagetekend naar een ouder voorbeeld. In dit geval zou de tekening niet representatief voor de oorspronkelijke situatie zijn. Toch vormde voor De Meijer de tekening van Lamberts uit 1817, samen met de ongewijzigde zijgevel en de dakhelling, de eni-

ge aanwijzingen voor het in de juiste verhoudingen terugbrengen van de oorspronkelijke toestand, zoals hij zelf aangaf in een brief aan J. Kalf.¹³

Archiefbronnen, fotomateriaal en bouwhistorische bronnen geven aanwijzingen over wat De Meijer precies heeft teruggebracht naar een veronderstelde zeventiende-eeuwse toestand (afb. 4). Uit deze bronnen valt te concluderen dat de negentiende-eeuwse klokgevel vervangen werd door een getrapte top naar zeventiende-eeuws model. De bruine olie, die in de achttiende eeuw op de gevel was aangebracht, werd verwijderd, zodat de helder rode kleur van de oorspronkelijke baksteen weer te voorschijn kwam. In de zijgevel reconstrueerde De Meijer op de eerste verdieping een kruiskozijn. Dit kozijn had in de achttiende eeuw plaatsgemaakt voor een rondvenster. De ontlastingsboog van het oorspronkelijke venster was echter nog in de zijgevel te zien, zodat De Meijer de juiste plaats van het oorspronkelijke venster kon bepalen. Alle vensters werden vervangen door quasi zeventiende-eeuwse kruiskozijnen met twintigste-eeuws glas in lood, luiken en sierlijk beslagwerk.

Van het Makelaarscomptoir is bekend hoe de verschillende beoordelende instanties over de restauratie dachten. Uit de notulen van de vergadering van 8 mei 1937 blijkt dat de Schoonheidscommissie de plannen aanvankelijk met gemengde gevoelens had gezien.¹⁴ Zij vroeg zich af of de plannen tegen te houden waren, aangezien er min of meer authentieke gegevens voorhanden waren en het doel was om de schoonheid te bevorderen. Zij was tevens van mening dat het terugbrengen van het pand in de zeventiende-eeuwse toestand een persoonlijke liefhebberij was en dat de detaillering niet in de juiste vorm uitgevoerd zou kunnen worden, omdat er weinig details bekend waren. Verschillende leden kwamen in de vergadering van 8 mei 1937 aan het woord. De meesten bleken in eerste instantie niet voor de restauratie te zijn maar wilden de plannen niet in de weg staan. Zo merkte de heer J.M. van Hardeveld op "dat de bestaande gevel 'echt' is, wat er komt is min of meer namaak. Dit neemt niet weg, dat ook het aspect niet minder wordt". De heer A. Boeken vond de bestaande gevel beter in het stadsbeeld passen qua schaal en kleur, maar het was niet zijn bedoeling zich tegen het plan te verzetten. De heer L.S.P. Scheffer merkte in de vergadering op "dat ten aanzien van restauraties geen eenheid van opvatting bestaat. Om deze reden is het gewenscht, den betrokken architect vrij te laten in de uitvoering van het plan". Uiteindelijk werd besloten het ontwerp van De Meijer goed te keuren na de opmerking van de voorzitter dat "de opdrachtgeefster wenscht het gebouw zijn vroegere schoonheid terug te geven. Te meer waar hier een architect met toewijding en kennis van zaken de plannen behartigt zou hij willen voorstellen, gunstig te adviseeren". Blijkbaar waren de schoonheid van het gebouw, de mening van de eigenaar en de goede reputatie van de architect belangrijker dan de authenticiteit van het materiaal en de bouwgeschiedenis van het pand.

Na de voltooiing van de restauratie in 1939 was de voorzitter van de Vereniging Hendrick de Keyser, de heer J. Th. Boelen, bij de ingebruikstelling van het Makelaarscomptoir. In een

Afb. 5 Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 14, na de restauratie van Jan de Meijer (M. Haaksman 2003)

brief aan De Meijer heeft hij laten weten dat hij veel bewondering had voor de restauratie.¹⁵ Ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg had zoals blijkt uit een brief aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, geen negatief commentaar op de restauratie: "(...) heeft onze Commissie de eer Uwe excellentie mede te delen, dat de restauratie van het 'Makelaarskantoor', Nieuwezijds Voorburgwal 75 te Amsterdam wel zeer ver is gegaan in het herbouwen van wat reeds lang was verdwenen. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat het restauratieplan met grote nauwgezetheid en deskundigheid werd ontworpen en dat de uitvoering werkelijk bewonderingswaardig is. Redenen om aanmerking te maken op hetgeen hier is geschied acht onze Commissie geenszins aanwezig".¹⁶ De verschillende instanties die eigenlijk monumenten horen te beschermen spraken lof over een restauratie waarbij veel aan een monument gewijzigd is, waardoor er van de authentieke delen van het gebouw weinig meer over is. Dit van oorsprong Hollands Renaissance pand, gebouwd in de Gouden Eeuw van Amsterdam, was blijkbaar belangrijk genoeg voor het beeld van de stad, dat termen als authenticiteit, bouwhistorie en 'behouden gaat voor vernieuwen' geen rol van betekenis meer speelden. Waarschijnlijk was het

terugbrengen van het beeld van het Amsterdam uit de Gouden Eeuw van groot belang voor de schoonheid van de stad in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Ook het pand Oudezijds Voorburgwal 14 laat zien dat het beeld van het Amsterdam van de Gouden Eeuw belangrijker was dan de individuele bouwgeschiedenis van het huis. In 1940 werd het van oorsprong renaissancepand door Jan de Meijer gereconstrueerd naar de oorspronkelijke toestand (afb. 5). Het huis had net zoals het Makelaarscomptoir in de loop der tijd drastische veranderingen ondergaan. Zo was in de achttiende eeuw de getrapte top vervangen door een eenvoudige tuitgevel en waren de kruiskozijnen vervangen door schuiframen met roedenverdeling.¹⁷ De nieuwe top was van een ander soort baksteen opgebouwd dan het overige deel van de gevel. Om de overgang tussen het oude en nieuwe gedeelte niet te laten opvallen, was de gehele gevel bruin geolied. De natuurstenen waterlijsten en de zandstenen lijsten onder de kozijnen waren met deze veranderingen ook weggehaald. Tevens was in de achttiende eeuw voor de zeventiende-eeuwse eiken puibalk een grenen balk geplaatst. Door al deze veranderingen was er weinig meer van het zeventiende-eeuwse uiterlijk over en was hoofdzakelijk het oorspronkelijke eikenhouten houtskelet nog intact. Ook waren in de zeventiende-eeuwse eiken puibalk de gaten van de stijlen welke het puivlak verdelen nog aanwezig, zaten de kozijnen nog op hun oorspronkelijke plaats en waren op verschillende plaatsen de gaten van de pennen en de sporen van profielen nog te zien.¹⁸ De Meijer vond dat de reconstructie geen problemen stelde. Het ging namelijk "niet over nieuw-oud maken, het gaat alleen om herstellingen".¹⁹

Jan de Meijer bedacht twee oplossingen voor de restauratie. Het eerste ontwerp liet de aanwezige geveltop nagenoeg ongewijzigd, terwijl bij het tweede ontwerp de trapgevel naar zijn oorspronkelijke toestand gereconstrueerd zou worden. De Meijer zag liever het tweede ontwerp uitgevoerd worden. Volgens hem zou bij het schoonmaken van de gevel het verschil in kleur tussen de Vechtse baksteen van de top en de helder rode baksteen van het overige deel van de gevel storend zijn. De Rijkscommissie was daarentegen van mening dat de bestaande geveltop goed harmoniseerde met de rest van het huis en de omgeving. Desondanks dacht zij dat het mogelijk kon zijn dat het grauwe en vlakke metselwerk van de top een storend contrast kon vormen met de andere delen van de gevel, waardoor de voorkeur werd gegeven aan een reconstructie van de oorspronkelijke toestand in passend materiaal.²⁰ Toen bleek dat na het afnemen van de olielaag het verschil in kleur niet hinderlijk was, bleven de leden van de Rijkscommissie die het met eigen ogen gezien hadden, toch voor vervanging door de trapgevel.²¹ Ook de Vereniging Hendrick de Keyser was voor de reconstructie, aangezien zij zich in de eerste plaats op het standpunt van de schoonheid en niet op dat van de historie stelde.²² Omdat de Rijkscommissie, die in eerste instantie nog voor het behoud van de bestaande gevel was, zich niet tegen het verzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser wilde verzetten, stemde zij alsnog in met de reconstructie. Ook de Commissie voor de Oude Stad was in

eerste instantie van mening dat de bestaande gevel beter in het stadsbeeld paste dan de gerestaureerde gevel, maar ook zij wilde zich niet tegen het plan verzetten: "daar dit ongetwijfeld met volle toewijding door bekwame hand is tot stand gebracht. Bovendien is het project resultaat van langdurig overleg met de Vereeniging Hendrick de Keyser, Rijksmonumentenzorg en den architect (...). Wanneer bevoegde instanties als deze zich met het voorstel kunnen vereenigen, heeft het toch weinig zin om nu weer op de zaak terug te komen, te meer daar de heer De Meijer toch als alleszins bekwam beschouwd moet worden, om deze restauratie tot een goed einde te brengen".²³

Het is eigenlijk een vreemde situatie, dat de Rijkscommissie en de Schoonheidscommissie in eerste instantie tegen het plan met de trapgevel waren, terwijl ze zich uiteindelijk niet verzetten. Zo mocht Jan de Meijer uiteindelijk zijn meest vergaande ontwerp uitvoeren en veranderde het pand met een eenvoudige tuitgevel en achttiende-eeuwse roedenramen in een zeventiende-eeuws verschijning met trapgevel en kruiskozijnen. Niemand heeft zich volledig achter het plan geschaard, behalve Jan de Meijer zelf en Vereniging Hendrick de Keyser, die het om de schoonheid van het pand ging. Waarom men dan uiteindelijk met het plan heeft ingestemd, blijft een vraag.²⁴ De enige duidelijke reden zou kunnen zijn dat men Jan de Meijer een bekwame architect vond, die meerdere goede, maar vergaande restauraties had uitgevoerd. Zijn vakbekwaamheid is dan de reden waarom zijn plannen niet zijn tegengehouden.

Het waren niet alleen de opdrachtgevers die een reconstructie wensten, maar De Meijer zelf stond hier volledig achter. Zijn liefde voor gebouwen uit de Hollandse Renaissance, de ambachtelijke manier van bouwen in deze periode en zijn passie voor het kruiskozijn zorgden ervoor dat hij meerdere keren een pand naar zijn veronderstelde oorspronkelijke staat terugbracht. De Meijer idealiseerde het ambachtelijke bouwen aan het begin van de zeventiende eeuw en deze opvatting werd nog eens versterkt door zijn romantische visie op het kruiskozijn. Hij zag het gebruik van glas-in-loodramen in de zeventiende eeuw als een zaak van intimiteit. De zucht naar meer openheid was voor hem dan ook de oorzaak dat vensters met schuiframen en grotere roedenverdeling gebruikt gingen worden.²⁵ Door deze zucht naar openheid waren, volgens De Meijer, de perfecte verhoudingen van de renaissancehuizen echter verloren gegaan. Het glas in lood van het kruiskozijn was geen architectonisch onderdeel en maakte geen deel uit van de verhoudingen van de gevel. De roeden van de achttiende- en negentiende-eeuwse schuiframen deden dit wel, waardoor de perfecte verhoudingen van de zeventiende-eeuwse gebouwen teniet werden gedaan.²⁶ Door het terugbrengen van de kruiskozijnen gaf De Meijer de panden hun oorspronkelijke verhoudingen en daarmee hun schoonheid terug.

Al deze redenen voor het terugbrengen van een gebouw in zijn oorspronkelijke staat stonden naast de hoofdredenen van waaruit een restauratie volgens De Meijer opgevat moest worden, namelijk het gebouw zelf. Hij was van mening dat de restauratiemogelijkheden bij elk gebouw apart moeten wor-

den bekeken. “Elk geval worde nauwgezet afgewogen. Catagorische voorschriften zijn in dit opzicht een gevaar”.²⁷ “De jarenlange ondervinding leert, dat het vraagstuk te veelzijdig is om met dogma’s te worden opgelost. Iedere restauratie stelt opnieuw de vraag: hoe moet het aangepakt”.²⁸ De restauratie van de panden Brouwersgracht 48 en Singel 440 zijn voorbeelden dat De Meijer niet alleen kruiskozijnen en trapgevels reconstrueerde. Deze restauraties waren heel terughoudend, waarbij voornamelijk herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. Uit de restauraties en genoemde citaten van Jan de Meijer kan worden afgeleid dat hij dus niet naar de Grondbeginselen of andere theorieën keek, maar dat hij aan de hand van een gebouw zijn eigen waarden bepaalde. De toestand van een gebouw was bepalend voor deze waarden. Aan de ene kant was De Meijer van mening dat het te betreuren zou zijn om “iedere vergroeiheid van een huis te gaan wegnemen, dus het huis terug te brengen in zijn oorspronkelijke staat”. Aan de andere kant vond hij “dat wij exemplaren van vroegere bouwkunst hebben, welke de veranderingen uit latere tijden niet verdragen, welke in waarheid verminkt zijn. In hoofdzaak zijn dit de ons nog restende huizen uit de 1e helft der 17e eeuw, al zou ik er de Vingboonshuizen nog bij willen rekenen”.²⁹ De gebouwen uit de tijd van de Renaissance

Afb. 6 Amsterdam, Prinsengracht 2, voorgevel in 1956 na de restauratie van A.A. Kok (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1956)

Afb. 7 Amsterdam, Kattégat 4-6, voor de restauratie van A.A. Kok, foto uit 1929 (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1929)

waren dus een belangrijk uitgangspunt voor de restauraties van De Meijer. Hij idealiseerde de gebouwen uit deze tijd, de ambachtelijke bouwwijze en de reden voor het gebruik van het kruiskozijn. Deze opvattingen zorgden ervoor dat hij zich niet aan de gevestigde restauratietheorieën hield, maar volledig zijn eigen gang ging.

De restauraties van A.A. Kok

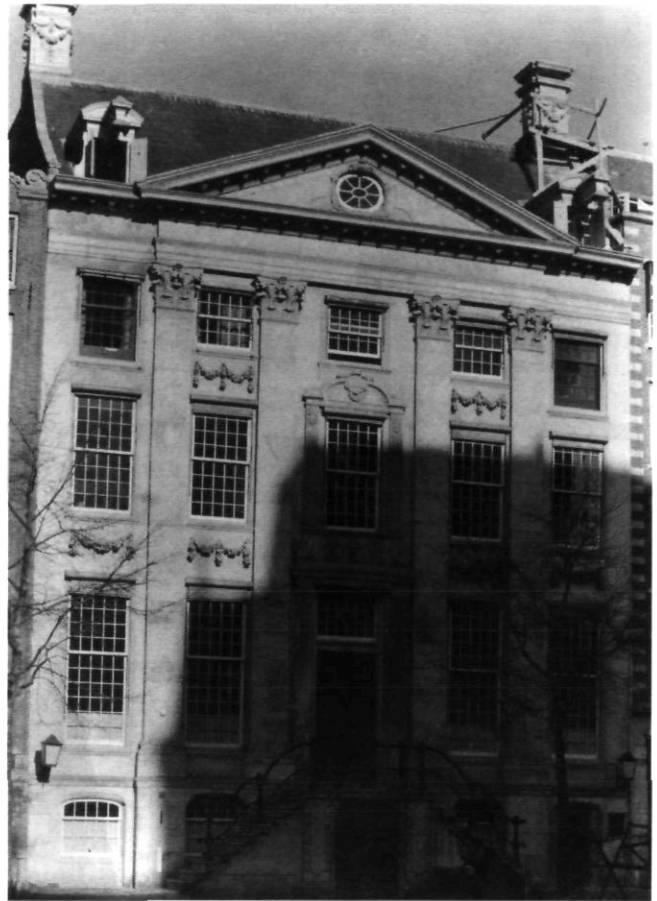
Ook A.A. Kok liet zich niet leiden door theorieën en ook niet, zoals Jan de Meijer, door idealen. Hij was een praktisch ingestelde architect en alleen het gebouw zelf bepaalde bij hem de manier van restaureren. Het waren volgens Kok de stenen die moesten spreken, een opvatting die ook in de theorieën van Ruskin terug te vinden is. Toch wilde Kok niet zoals Ruskin de gebouwen vanzelf laten vervallen en was hij ook niet ‘de apostel van de algehele onthouding’.³⁰ Hij zag het restauratiewerk door maatschappelijke omstandigheden “gedrongen op den middenweg, gelegen tusschen de begrippen van John Ruskin, die de oude kunst wenschte te doen in schoonheid ondergaan, en het voorbeeld van Viollet-le-Duc, die zoo gaarne nieuw-oud maakte”.³¹ Herstellingswerkzaamheden waren

Afb. 8 Amsterdam, Kattégat 4-6, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

voor Kok belangrijker dan historiserende toevoegingen en de mate waarin hersteld moest worden hing af van de toestand van een gebouw. Kok was van mening dat het beste was “zoo min mogelijk te sloopen en op te nemen (...), want hoe meer men sloopt hoe meer men nieuw moet maken en dan komt weer de mogelijkheid van oude materialen die zoo schaarsch zijn. Oude baksteen is in den regel nog wel bijpassend te maken, doch andere materialen, zooals echt oud lood, echt oud glas, dikke oude eiken balken, vloerplanken enz. – is nagenoeg niet verkrijgbaar zodat men dan noodgedwongen nieuw-oud moet maken in materialen die de valsheid verraden en voor latere kunsthistorische studie waardeloos zijn”.³² Toch was het af en toe nodig om delen van een gebouw te slopen en te vervangen door nieuwe delen. Om het gebouw zijn schoonheid en historische uitstraling te laten houden, was herstel van oude materialen de beste oplossing, waarbij veelvuldig gebruik werd gemaakt van oude bouwfragmenten, afkomstig van gesloopte panden.

Prinsengracht 2, gerestaureerd in 1929, en Kattégat 4-6, gerestaureerd in 1930, zijn twee heel verschillende restauraties van A.A. Kok. Bij Prinsengracht 2 ging het voornamelijk om herstellingen en niet om vervanging: de later toegevoegde tuitgevel bleef bij de restauratie behouden (afb. 6). Bij deze

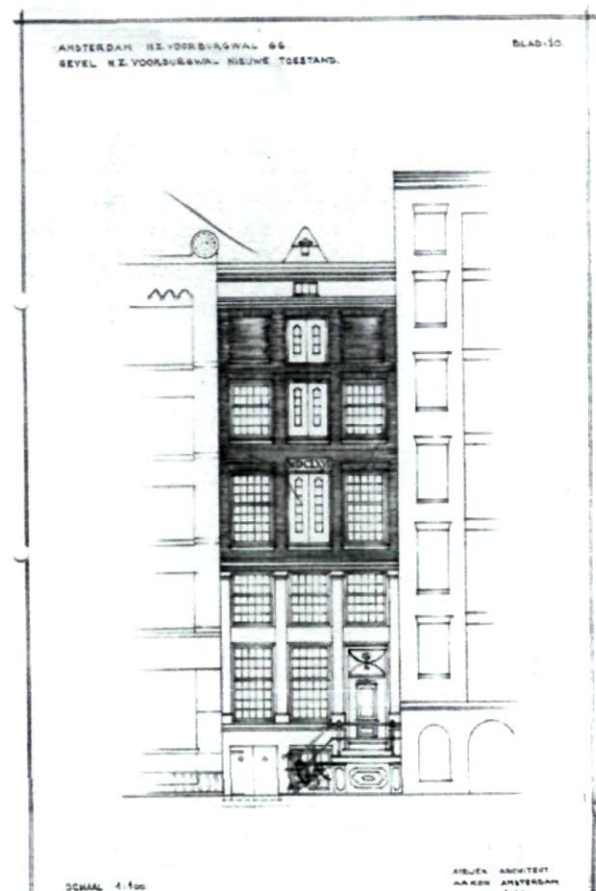

Afb. 9 Amsterdam, Herengracht 507, na de restauratie van A.A. Kok (Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg z.j.)

restauratie leek Kok de regel ‘behouden gaat voor vernieuwen’ te respecteren. Dit is af te leiden uit een citaat van Kok: “vroeger is er wel eens aan gedacht op de tuitgevels de trappen opnieuw te plaatsen. Bij het thans geldende begrip doet men dit niet meer (...). Aan de gevel had men nog veel meer kunnen doen, de ramen herzien en zoveel anders. Dit is niet gebeurd. Men komt ertoe zoomin mogelijk te wijzigen aan de aangetroffen toestand”.³³ De panden Kattégat 4-6 die een jaar later werden gerestaureerd, kregen wel hun oorspronkelijke uiterlijk terug (afb. 7 en 8). De top van de panden werden zelfs afgebroken en met oud materiaal opnieuw opgebouwd.³⁴ Ook werden bij deze panden de verschillende vensters met schuiframen en roedenverdeling vervangen door kruiskozijnen. Volgens Kok zaten achter de latere betimmeringen van de puien nog de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse puien, zodat deze betimmeringen slechts weggehaald hoefden te worden om de oorspronkelijke terug te krijgen. Deze konden dan hersteld worden met een nieuwe dorpel, kalven en tussenstijlen.³⁵ Door het maken van nieuwe deuren met onderdeuren en nieuwe ramen kregen de puien weer een zeventiende-eeuws uiterlijk. Het toepassen van oud materiaal was voor Kok belangrijk om een echt zeventiende-eeuws uiterlijk te verkrijgen. Oude vormen, maar gemaakt van nieuwe materia-

len, leverden niet hetzelfde resultaat op. Nieuw materiaal zorgde voor een te nieuw uiterlijk, terwijl de architect juist de oude schoonheid van de panden terug wilden brengen. Bij deze huizen vond Kok het dus niet erg om delen te slopen en terug te brengen naar hun oorspronkelijke toestand, terwijl hij dit bij Prinsengracht 2 met overtuiging niet deed. De toestand van Prinsengracht 2 was waarschijnlijk beter dan die van Kattegat 4 en 6. Vermoedelijk verkeerden deze laatste twee panden in een redelijk vervallen toestand, waardoor slechts herstellen niet meer mogelijk was. Het afbreken van de toppen was misschien noodzakelijk, waardoor volgens Kok opnieuw opbouwen in oude vormen de beste oplossing was.

De restauratie van Herengracht 507 in 1938 was weer een heel andere kwestie (afb. 9). De eigenaar van het pand, de ENCI-cemij N.V., wenste het herstel van de gevel. Bij dit herstel werd niet teruggeslagen naar de oorspronkelijke toestand, maar naar de toestand zoals het er vermoedelijk na de verbouwing van het pand in 1740 heeft uitgezien. Tijdens deze verbouwing had het pand vensters met schuiframen en roedenverdeling gekregen, een verhoogde stoep en een middenpartij naar de achttiende-eeuwse mode. In de loop der tijd hadden de achttiende-eeuwse schuiframen plaats gemaakt voor negentiende-eeuwse vensters en was de rechterhelft van de stoep verdwenen. De gehele gevel was geleverd, "de onderbouw blauw alsof deze van hardsteen was, het overige deel in geelgrijze kleur alsof het zandsteen was".³⁶ De gewenste restauratie, en voornamelijk de verandering van de ramen naar achttiende-eeuwse schuifkozijnen, stuitte op hevig verzet van de Commissie voor de Oude Stad. De Commissie prefereerde de bestaande ramen, aangezien de schaal van de bebouwing langs de grachten groter was geworden en de bestaande ramen beter bij de schaal van de pilasters paste. Eén van de tegenstanders van de achttiende-eeuwse ramen was Jan de Meijer, die in de Monumentencommissie zat, een subcommissie van de Schoonheidscommissie. Hij vond een dergelijke verandering weinig zin hebben, "daar in den oorspronkelijke toestand waarschijnlijk geen ramen met roedeverdeeling, doch kruisvensters voorkwamen".³⁷ Teruggaan naar de oorspronkelijke toestand was in ieder geval niet de bedoeling, maar ook andere leden van de Commissie hielden de ramen liever in overeenstemming met de vergrootte schaal van de grachten. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de Vereniging Hendrick de Keyser en het Genootschap Amstelodamum waren het grotendeels met de restauratieplannen eens, zoals blijkt uit een open brief in het *Maandblad Amstelodamum*, maar vonden tevens "dat enkele onderdelen een nadere bestudering eischen en misschien enigszins anders zouden moeten worden opgelost. Een dergelijke restauratie vraagt een nauwkeurige historische stijlstudie en overwegingen, die door gemeenschappelijke besprekingen het best beslist kunnen worden".³⁸ Het advies van de drie verenigingen was dus niet bij voorbaat gunstig. Zij vonden het goed dat het pand gerestaureerd werd, maar met de plannen van Kok waren zij het niet geheel eens. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg stemde wel in met de veranderingen van de ramen, zoals te lezen valt in een brief van de directeur van het Rijksbureau aan de ENCI-cemij N.V. van 9

Afb. 10 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 66, tekening van A.A. Kok voor de restauratie (Archief Nederlands Architectuur Instituut Rotterdam)

mei 1939: "Het is een prijzenswaardig initiatief de geschonden stoep in haar oorspronkelijke staat terug te brengen; daar de hiertoe noodige gegevens aanwezig zijn, zal dit ongetwijfeld met goed gevolg kunnen geschieden. Ook met het aanbrengen van nieuwe ramen in de bestaande kozijnen, waarbij een roedeindeeling toepassing vindt volgens gegevens, die den oorspronkelijke toestand vertolken, kan ik mij vereenigen".³⁹ Het Rijksbureau deelde de mening van de Schoonheidscommissie dat de bestaande ramen beter in het huidige stadsbeeld pasten dus niet. De directeur van het Rijksbureau had het alleen verkeerd op het punt dat de roedenverdeling volgens de oorspronkelijke toestand zou zijn, terwijl die van een verbouwing van rond 1740 was.

Op de vergadering van de Commissie voor de Oude Stad van 24 juni 1939, waarbij ook de leden van de Monumentencommissie, de heer Kok en de eigenaar van het pand aanwezig waren, werd na veel discussie besloten de plannen van de architect door te laten gaan. Het voorstel werd met vijf leden voor en twee tegen, de moderne architecten A. Boeken en J.M. van Hardeveld, aanvaard. De voorstanders wilden voornamelijk de plannen aanvaarden omdat de eigenaar de beste bedoelingen had. Zo vond de heer Chr. Moes "dat de eigenares van goede wille is. [Hij] kan niet over de historische of

Afb. 11 Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 66, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

architectonische argumenten oordeelen; ongetwijfeld spreken beide partijen met volle overtuiging haar meening uit; echter is het in dit geval gewenst, de betrokkenen op de snelste wijze te helpen".⁴⁰ De plannen van Kok konden dus uiteindelijk doorgaan doordat het belang van de eigenaar en de schoonheid van het pand belangrijker bleken te zijn dan de historische ontwikkeling van het gebouw.

In 1942 voerde Kok een zeer vergaande restauratie uit. De restauratie kon gemakkelijk doorgang vinden, daar de leden van de Commissie voor de Oude Stad de gevel niet belangrijk genoeg vonden om het in zijn bestaande toestand te bewaren.⁴¹ Het pand Nieuwezijds Voorburgwal 66 uit 1666 veranderde daarom van een huis met rechte lijst in een huis met halsgevel (afb. 10 en 11). Verder kregen de vensters schuiframen met kleinere roedenverdeling dan voor de restauratie. Tijdens de restauratie werd de gevel vanaf de bovenkant van de vensters van de tweede verdieping afgebroken en opnieuw met oud materiaal opgebouwd in de vorm van een halsvormige geveltop. Deze geveltop was afkomstig van het gesloopte pand Prinsengracht 50. Op een foto van de Prinsengracht uit 1932 is het pand nog te zien met precies dezelfde halsgevel, klauwstukken en gebogen fronton als tegenwoordig bij Nieuwezijds Voorburgwal 66 te zien zijn. De natuurstenen schou-

Afb. 12 Amsterdam, Kattégat 8, na de restauratie van A.A. Kok (M. Haaksman 2003)

derstukken en het oeil-de-boeuf zijn alleen van elders afkomstig. Het is niet bekend waar Kok deze fragmenten vandaan heeft. Door het gebruik van dit soort gevelfragmenten en oude baksteen bij de reconstructie, valt het bovenste gedeelte van de gevel niet als nieuw te herkennen. Toch is bij nadere beschouwing een overgang naar de nieuwe geveltop te zien. In de buitenste muurdam van het rechter deel van de gevel zijn op de eerste en tweede verdieping klezoren in het metselwerk opgenomen. Het punt waar het gebruik van de klezoren ophoudt is precies het punt waar de oude lijstgevel begon. Al het metselwerk boven de tweede verdieping is bij de restauratie in 1942 nieuw aangebracht, maar zonder klezoren, waardoor de overgang voor het oplettende oog toch te zien is. Ook het achterhuis, waarvan de gevel aan de Spuistraat 33 ligt, kreeg in plaats van een rechte lijst een halsvormige geveltop. Deze twee panden waren niet de enige waarbij Kok gebruik maakte van oude gevelfragmenten. Ook het huis Kattégat 8 kreeg een nieuwe top, afkomstig van het gesloopte pand Rozenstraat 108 (afb.12). Uit correspondentie tussen Kok en de heer E. van Houten, hoofdopzichter bij Bouw- en Woningtoezicht, blijkt dat Kok deze fragmenten uitzocht op de bewaarplaatsen bij het Stedelijk Museum of bij Frankendael en vaak gratis kon meenemen.⁴² Van Houten hield een lijst

bij van fragmenten afkomstig van gesloopte panden die bij de restauratie of herbouw van andere panden opnieuw gebruikt konden worden. Dit soort fragmenten konden een restauratie beter laten slagen. Er werd op deze manier geen nieuw-oud gemaakt, maar gebruik gemaakt van echte oude materialen, waardoor een pand na de restauratie er niet als nieuw uit zag. Op deze manier kon Kok een middenweg vinden tussen het nieuw-oud maken van Viollet-le-Duc en 'het gebouw in schoonheid onder doen laten gaan' van Ruskin.

Kok ging bij zijn restauraties niet alleen uit van de schoonheid van het individuele pand, maar voor hem was de schoonheid van de hele stad Amsterdam belangrijk. De schoonheid van het stadsbeeld was voor hem dan ook het uiteindelijke doel van de restauraties: "Het systeem dat te Amsterdam gevolgd wordt en geleidelijk elders navolging zal vinden, betreft de restauraties van het geheele stadsgezicht dat in zijn wezen hetzelfde is als de restauratie van een gevel of een huis, te weten opruimen wat leelijk is, bewaren wat goed is, goed maken wat nieuw komt, harmonieus aansluitend bij de omgeving, waarbij de schaal weder een belangrijke rol vervult.⁴³ Dit citaat geeft goed de werkwijze van Kok weer. Als een gebouw lelijk of verminkt was, dan werd het vernieuwd en verbeterd. Zag een gebouw er nog goed uit, dan voerde Kok alleen herstellingswerkzaamheden uit, als er delen vernieuwd moesten worden dan deed hij dit met oude materialen, zodat het pand zijn oude schoonheid terugkreeg. Elk gebouw bepaalde zijn eigen restauratie. A.A. Kok werd niet geleid door een theorie. Hij was een man van de praktijk en de praktijk bepaalde zijn restauraties.

Slotwoord

Beide architecten, zowel Jan de Meijer als A.A. Kok, gingen uit van de staat van het gebouw en de verhoudingen die aan het gebouw ten grondslag lagen. Hun interpretaties waren alleen anders. De Meijer baseerde zijn restauraties voornamelijk op een door hem geïdealiseerde periode en bouwkunst, Kok was praktischer ingesteld zodat elke restauratie anders uitpakte. Beide architecten hebben, in meer of mindere mate, reconstructies uitgevoerd. Niet alleen het gebouw zelf was het uitgangspunt, maar ook de schoonheid van de stad Amsterdam. Om deze reden gaf de Schoonheidscommissie vaak toestemming voor de vergaande reconstructies. Jan de Meijer en A.A. Kok waren bekende en gerespecteerde restauratiearchitecten in Amsterdam en hebben veel restauraties en reconstructies uitgevoerd. Hierdoor kan hun werk niet buiten de restauratiegeschiedenis gehouden worden. Beide architecten zijn een goed voorbeeld voor de restauratiepraktijk van de eerste helft van de twintigste eeuw en een overzicht van hun werk laat zien dat de restauratiepraktijk in deze tijd niet zo behouden was als men lange tijd heeft aangenomen. Het ging blijkbaar niet alleen om eerlijke en eigentijdse restauraties, zoals de Grondbeginselen graag deden geloven. De praktijk laat zien dat er ook andere redenen meespeelden om gebouwen te restaureren en te reconstrueren en de praktijk laat tevens zien dat restauraties niet met vastgestelde normen en theorieën uitgevoerd kunnen worden.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerkte versie een afstudeerscriptie, getiteld *Jan de Meijer en A.A. Kok. Restauraties in Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw*, geschreven onder begeleiding van dr. M.-T. van Thoor aan de Universiteit van Utrecht. De getoonde afbeeldingen zijn door de auteur zelf gemaakt dan wel afkomstig uit het Foto- en tekeningenarchief van de RDMZ. Van de diverse gebouwen bezit het Gemeentearchief Amsterdam echter betere, oude foto's die i.v.m. de gevraagde reproductierechten hier helaas niet getoond kunnen worden.
- ² *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917, 16.
- ³ J. de Meijer 1940-1, 'Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 377.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ J. de Meijer 'Het huis aan de drie grachten', *Bouwkunst* 2 (1910), 82.
- ⁶ Ibidem, 67-96.
- ⁷ Ibidem, 87.
- ⁸ Ibidem, 86.
- ⁹ M. Haaksman, 'Het Makelaarskantoor. De reconstructie van Jan de Meijer', *Monumenten & Archeologie* 2 (2003), 48-55.
- ¹⁰ Resolutieboek 1835-1877. In: *Gildenarchieven: het Makelaarsgilde*, toegangsnr. 366., Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹¹ Tekening van G. Lamberts uit 1817, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹² Resolutieboek 1698-1794. In: *Gildenarchieven: het Makelaarsgilde*, toegangsnr. 366, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹³ Brief van Jan de Meijer aan J. Kalf van 24 januari 1936, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 75.
- ¹⁴ Notulen Commissie voor de Oude Stad, 8 mei 1937. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹⁵ Brief van J. Th. Boelen, de voorzitter van Vereniging Hendrick de Keyser, van 21 december 1939 aan Jan de Meijer. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- ¹⁶ Brief aan Excellentie minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap van 27 april 1940 van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Nieuwezijds Voorburgwal 75.
- ¹⁷ J. de Meijer, 'Beschouwingen over het restaureeren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal', In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg: Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 14 (1940).
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Ibidem.
- ²⁰ Brief van Rijkscommissie aan de Minister van OK en W, 22 september 1939. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14. De leden van de commissie waren o.a. J.A.G. van der Steur, J. Gratama, W.J.H. Visser, H. Westerman en A. Boeken, vóór de vervanging van de trapgevel.
- ²¹ Brief van J.A.G. van der Steur over Oudezijds Voorburgwal 14, ongedateerd. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14. In de rijkscommissie zaten toen o.a.

- o.a. J.A.G. van der Steur, J. Gratama, W.J.H. Visser, H. Westerman en A. Boeken.
- 22 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 23 november 1940. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 23 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 16 november 1940. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 24 Zie ook: R. Glaudemans, 'Zo goed als oud. Monumenten tussen kunst en kitsch', *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, 104-129.
- 25 De Meijer 1940, 278.
- 26 Ibidem.
- 27 J. de Meijer, 'Beschouwingen over het restaureeren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal', In: Amsterdam, Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oudezijds Voorburgwal 14 (1940).
- 28 J. de Meijer 1940-1, 'Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 379.
- 29 Ibidem.
- 30 R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek RDMZ*, Zwolle 1995, 79-94.
- 31 A.A. Kok, 'Voordracht voor de vijfde monumentendag op 10 oktober 1930', in: Archief A.A. Kok, Gemeentearchief Amsterdam.
- 32 A.A. Kok, *Het bewaren en herstellen van oude bouwwerken*, voordracht voor de Kunstkring te Oss op 16 oktober 1935.
- 33 R. Meischke, 'Een blik in Keyser Hendrick's boekenkast', *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 74 (1992), 26.
- 34 Herzien bestek en voorwaarden voor de restauratie der perceelen Kattegat 2,4,6 hoek Ossespoeksteeg. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Kattegat 4-6.
- 35 Ibidem.
- 36 A. Kok, 'Het huis Heerengracht 507', *Jaarboek Amstelodamum*, 39 (1942), 100.
- 37 Notulen vergadering Commissie voor de Oude Stad, 25 juni 1938. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 38 'Mededeelingen van het bestuur. Het huis Heerengracht 507, Maandblad Amstelodamum (oktober 1938), 127-128.
- 39 Brief van de directeur van het Rijksbureau J. Kalf aan de ENCI-cemij N.V. van 9 mei 1939. In: Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Herengracht 507.
- 40 Notulen Commissie voor de Oude Stad, 24 juni 1939. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 41 Notulen Commissie voor de Oude Stad, 9 mei 1942. In: Archief Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon en aanverwante subcommissies, Gemeentearchief Amsterdam.
- 42 Archief Nederlands Architectuur Instituut, Archief A.A. Kok. Kattegat 8 doos 21.
- 43 Kok 1935

Een nieuwe visie op de inrichting van de Salon van koningin Wilhelmina op Het Loo

Paul Rem

Inleiding

Op 20 juni 1984 werd Paleis Het Loo als museum voor het publiek opengesteld. Aan een intensieve restauratie, waarbij het paleis een metamorfose onderging, was een einde gekomen. De restauratie was aanvankelijk omstreden en de strijd werd tot in de Tweede Kamer uitgevochten. In 1976 was een dubbelnummer van het *Bulletin KNOB* geheel gewijd aan de restauratieproblematiek rond Het Loo, waarbij de discussie centraal stond of met het besluit van een gedeelte van het landschappelijk aangelegde paleispark op te geven en het blootleggen van de bakstenen buitenmuren de bijzondere uitstraling van het paleis niet verloren zou gaan. Het vertrouwde beeld van het 'witte paleis in het groen' werd destijds door velen nog geassocieerd met koningin Wilhelmina, die zeer vaak op Het Loo verbleef en er in 1962 overleed. Niet minder vroege deskundigen op het terrein van het historisch interieur zochten af of Het Loo na de restauratie wel representatief kon zijn voor de geschiedenis van de bewoning door de Oranjes. Met name het streven naar een chronologische volgorde in de bestemming van de opeenvolgende vertrekken werd bekritiseerd.

Nu, ruim twintig jaar later, heeft de voortgang van het historisch onderzoek geleid tot nieuwe inzichten die recent hebben geleid tot de herinrichting van de Zitkamer van koningin Emma en de aanpassing van de inrichting van de Slaapkamer van koning Willem III en de Zitkamer van Prins Hendrik. De Salon van koningin Wilhelmina wordt hier nader besproken. De inrichting van dit vertrek zoals die tot voor kort bij het publiek bekend was, is sterk gewijzigd, doordat kon worden teruggegrepen op een relatief goed gedocumenteerd bewoningsmoment.

Vaststelling chronologische 'wandeling' door Het Loo tijdens restauratie

Sinds de opening van Paleis Het Loo als museum is de bezoekersroute in het hoofdgebouw onveranderd gebleven. De bestemming van de vertrekken zoals die tijdens de restauratie werd vastgesteld, bleef gehandhaafd. De grotendeels chronologische rondgang door de circa veertig vertrekken heeft zijn waarde bewezen in het licht van de opdracht van de Staat: het

tonen van bijna driehonderd jaar bewoningsgeschiedenis van Het Loo door het Huis Oranje-Nassau. De restauratiecommissie zag zich voor taak gesteld de historische samenhang tussen de vertrekken gedurende één en dezelfde bewoningsperiode op te geven, door aan alle aansprekende Oranjes vanaf de bouwgeschiedenis van Het Loo aandacht te schenken, met het hoofddaccent op de periode van de bouwheer en zijn echtgenote, koning-stadhouder Willem III en koningin Mary II. Gedurende de lange geschiedenis van het paleis bewoonden de hoofdbewoners onveranderd dezelfde reeks van vertrekken op de eerste verdieping van het westelijk deel van hoofdgebouw en de twee westelijke paviljoens. Bij de restauratie werd dit vorstelijk appartement als ensemble losgelaten en opgedeeld in vertrekken, gewijd aan leden van het Huis Oranje-Nassau die, bepaald door de historische wandeling door het huis, simpelweg 'aan de beurt' waren. De restauratiecommissie was zich hiervan bewust en stelde al in 1972: "Het is onvermijdelijk dat de te kiezen bestemming voor de verschillende vertrekken samenhangt met de persoonlijke inzichten van de samenwerkende architect en museumdirectie. Een ander team zou tot andere oplossingen kunnen komen".¹

Nu zou elke andere 'oplossing' dezelfde verstrekkende gevolgen hebben gehad, omdat niet voor elk vertrek een inrichting voor handen is, die volledig of overtuigend is. Dat was overigens al zo in 1972, daar zelfs het interieur van koningin Wilhelmina, vierentwintig jaar nadat zij het vorstelijk appartement had verlaten, al niet meer intact was. Na haar overlijden in 1962 werd in opdracht van koningin Juliana een aanzienlijk aantal meubelen, zij het niet de meest beeldbepalende, in andere vertrekken op Het Loo geplaatst en zelfs naar andere paleizen overgebracht. Dat brengt ons bij de consequentie van het principe van de chronologische opeenvolging van de inrichting van de vertrekken, die veronderstelt dat een overtuigend beeld van de bewoning gegeven wordt. De moeilijkheid deed zich voor dat zeer weinig authentieke objecten van de Oranjes of van Het Loo voorhanden waren uit de periode van voor 1795, het jaar van de confiscatie van de inrichting van de paleizen door de Bataafse Republiek. Ook van de negentiende-eeuwse vorsten en vorstinnen beschikte Het Loo niet over alle onderdelen die in boedelinventarissen werden

Afb. 1. Paleis Het Loo, de Salon van koningin Wilhelmina in 1973. Foto A.A.W. Meine Jansen, Baarn.

opgesomd. Gekozen werd voor een inrichting waarbij zo veel mogelijk onderdelen, gerelateerd aan de hoofdbewoner van het betreffende vertrek en afkomstig uit verschillende paleizen en perioden, in een nieuwe samenhang werden geplaatst. Ook achtte de museumstaf het noodzakelijk in elk vertrek één of meerdere portretten van de betreffende persoon te tonen, om voor de bezoeker de bestemming van de kamer te verduidelijken.

Een historisch interieur is een samenstelling van onderdelen zoals de plek in het gebouw, de afwerking van de architectuur van het vertrek en de verplaatsbare interieuronderdelen. In de ideale omstandigheid zijn alle onderdelen bewaard gebleven en authentiek. Dat bij de restauratie van Het Loo het accent viel op de late zeventiende-eeuw, had tot gevolg dat in de negentiende-eeuwse vertrekken de eigentijdse T-vensters moesten wijken voor de gereconstrueerde zeventiende-eeuwse schuifvensters. *Dramatischer was de keuze om enkele vertrekken binnen het hoofdgebouw te verplaatsen.* Omwille van de chronologie van de wandeling van de bezoekers 'zakten' de Salon en de Werkkamer van koningin Wilhelmina een verdieping, zodat de bezoeker aan het einde van de rondleiding

kennis kon maken met de laatste bewoner van Het Loo. Helaas kan hierdoor ook de Salon van koningin Emma niet op zijn authentieke plek worden opgebouwd. De betimmeringen bleven waar zijn waren, maar behangsels, tapijten, gordijnen en meubelen verhuisden mee naar die nieuwe plek. Nu, enkele decennia later, dreigt het gevaar van gewenning: het is net alsof het altijd zo geweest is! Een tweede gevaar vormt de omgang met de interieuronderdelen die lange tijd zijn gezien als inwisselbare rekwisieten en niet als onderdelen binnen het historisch interieur. Op Het Loo zijn weliswaar geen afgestoten interieurs uit andere Nederlandse paleizen opnieuw opgebouwd, maar in enkele kamers zijn wel bekende 'hoekjes' en 'zitjes' uit andere paleizen geïmiteerd. Op Het Loo is het verleden in zekere zin maakbaar geweest, maar daar staat tegenover dat Het Loo bewust heeft gekozen voor gemeubileerde vertrekken waarin onderdelen van de rijke collectie konden worden getoond, en niet voor stijkamers. *In principe zou het nog steeds mogelijk zijn de verplaatste ruimtes weer op hun eigen plek terug te brengen.* De financiën laten dat nu evenwel niet toe. Vergroting van kennis over het historische interieur maakt het evenwel mogelijk het beeld bij te stellen. Bij de restauratie was in feite gekozen voor een

opstelling waarbij van één persoon zoveel mogelijk aansprekende, historisch belangwekkende objecten bij elkaar werden gebracht, terwijl de werkelijkheid niet altijd een rijker beeld te zien zou hebben gegeven. Deze specifieke museale visie van Het Loo werkte niet in de Salon van koningin Wilhelmina, waarvan, zo bleek eerst tijdens recent onderzoek, de meeste inrichtingsstukken in het depot aanwezig waren. Een nieuwe keuze voor één bepaalde fase in het interieur zou

maken dat toevoegingen weggelaten konden worden, en objecten uit het depot een tweede kans konden krijgen.

De Salon van Wilhelmina museaal gepresenteerd

De Salon van koningin Wilhelmina behoort tot de kleine groep van vertrekken die tijdens de restauratie zijn gereconstrueerd op een niet-authentieke plek, overigens met exact

Afb. 2. Paleis Het Loo, de museale Salon van koningin Wilhelmina in 1997. Foto Alice Strid, Zweden.

dezelfde afmetingen als de oorspronkelijke Salon. Gedurende de negentiende eeuw maakten deze ruimten deel uit van het appartement van de echtgenotes van de opeenvolgende koningen. Nadat koningin-moeder Emma haar Blauwe Salon ontruimde in verband met de te verwachten komst van een echtgenoot voor haar dochter, diende het vertrek als Tuinkamer, waarbij een tot deur uitgebroken venster toegang gaf tot een terras. Koningin Wilhelmina bleef na haar abdicatie van de Tuinkamer gebruik maken voor maaltijden met personen uit haar onmiddellijke omgeving.² Tijdens de restauratie werd de zeventiende-eeuwse situatie van dit vertrek weer teruggebracht door de haardpartij van de oostwand naar de noordwand te verplaatsen, op de plek waar in de vroege negentiende eeuw dubbele deuren toegang gaven tot het naastgelegen vertrek. Aan de linkerzijde werd een uit de bouwtijd stammende deuropening hersteld. De deur naar het terras werd weer verbouwd tot een venster. Een verrassing bleek de ontdekking van het oorspronkelijke houtbeschilderde plafond, achter het negentiende-eeuwse stucplafond. Bij de decoratieve afwerking van de deuren en hun omlijsting en de lambriseringsring werd teruggegrepen op sporen van de oudste beschildering, die bij de restauratie waren blootgelegd.

Na haar abdicatie trok koningin Wilhelmina zich officieel terug uit het koninklijk appartement op de eerste verdieping. Tot haar dood zou zij enkele eenvoudige vertrekken in het westelijk buitenpaviljoen bewonen. Koningin Juliana liet de inrichting van de Salon van haar moeder evenwel grotendeels intact en ook stond zij 'de oude koningin' toe de Salon te gebruiken bij bijzondere gelegenheden. Bij de tachtigste verjaardag van koningin Wilhelmina in 1960 doopte haar personeel haar voormalige Salon om in 'Cadeaukamer', omdat hier de verjaardagsgeschenken waren samengebracht.³ Deze benaming was overigens bij koningin Wilhelmina onbekend. Twee jaar later, na haar overlijden, werd de kamer grotendeels onttruimd. Onder meer van de meubelen die bleven staan maakte koningin Juliana, als herinnering aan haar moeder, een nieuw arrangement in de vorm van een kring, geplaatst onder de centrale lichtkroon (afb.1). Dit arrangement werd het uitgangspunt voor de eerste museale inrichting van de Salon op de plek die het na de restauratie kreeg. In de museale Salon van koningin Wilhelmina werd de kring weidser en uitgebreid met sierlijke, vergulde, fauteuiltjes en tafeltjes uit het meubelbestand van Het Loo (afb.2). Hieronder bevonden zich ook twee neo-Lodewijk XV-taboeretten met lage armleuningen, die oorspronkelijk in 1888 waren geleverd aan koningin Emma door Louis Majorelle uit Nancy. Hieromheen werden meubelen geplaatst die de hofstijl van voor de Eerste Wereldoorlog weerspiegelen, zoals de kast die bij het huwelijk van de koningin in 1901 geschonken werd door de minister van Buitenlandse Zaken en het Nederlandse Corps Diplomatique, een werkstuk door de befaamde Parijse meubelmakers Jansen en Zwiener in de stijl van de parademeubelen uit de periode van Lodewijk XIV. De kast werd geplaatst onder de ronde pastel van de éénjarige prinses Juliana door Thérèse Schwartz, te genen oostwand opgehangen door koningin Juliana na

de dood van haar moeder. Uit de authentieke Salon werd het Deventer tapijt, de gordijnkappen, de omvangrijke kristallen lichtkroon en het zilverleerbehang naar de museale Salon overgebracht. Een zwak punt blijft het ontbreken van de geprononceerde schoorsteenmantel met zijn grote ingebouwde spiegel, de specifieke kleurstelling van bronsgroen, lichtpaars en goud voor de betimmering, en het beschilderde plafond, dat in de authentieke Salon (in de huidige presentatie ingericht als Zitkamer van koning Willem II) in het zicht bleef. In plaats van de obligate damspiegel werd tussen de vensters het charmante inhuldigingsportret van de jonge koningin door Thérèse Schwartz opgehangen. Niet de vergulde wandtafel uit de authentieke Salon werd onder dit portret geplaatst, maar een vergulde tafel van de Parijse firma Jansen, die koningin Emma in 1902 aan haar dochter cadeau deed voor de Kleine Eetzaal van Het Loo.

Recent aangetroffen historisch beeldmateriaal

De Salon van koningin Wilhelmina is redelijk goed gedocumenteerd door haar eigen mededelingen over de voortgang van de inrichting vlak voordat zij het vorstelijk appartement betrof, door de boedelinventaris van 1905 in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag, door een serie foto's uit omstreeks 1930 vanwege de intendance van het paleis, en door de rapportage van de toestand gedurende bezettingstijd door de concierge van Het Loo. Ten slotte beschikken we over familiefoto's die in de jaren '20 door koningin Wilhelmina in haar Salon zijn genomen. Uit het geheel komt een beeld naar voren van een grotendeels in 1897 tot stand gekomen interieur, waarvan de samenstelling regelmatig wisselde. Gaf koningin Wilhelmina bij de restyling van de staatsievertrekken in de diverse paleizen de voorkeur voor de stijl van Daniel Marot, de vormgever van het hof van de door haar bewonderde koning-stadhouder Willem III, in haar privé-vertrekken voerden de lichte, vergulde of laqué meubelen in de latere Lodewijk-stijlen de boventoon. Bij plaatsing van de meubelen maakte de intendant gebruik van plattengronden waarop nauwkeurig de 'informele' zitjes waren weergegeven. De arrangementen waren samengesteld uit hoofdzakelijk eerdere leveranties van meerdere Nederlandse meubelfirma's. In de loop van de tijd liet de koningin veranderingen aanbrengen, verhuisden meubelen naar andere vertrekken en werden nieuwe meubelen toegevoegd. Omstreeks 1930 werd de sfeer in de Salon ingrijpend gewijzigd door de vervanging van het geelzijden kamerbehangsel uit 1897 door zilverleer-papierbehang van Ryoze Wall Paper Co., de papierbehangfabriek van Yama-ji Ryoze te Tokio (in bedrijf ca 1890-1940). Een wit met goud gehoopte neo-Régence canapé was al omstreeks 1910 vervangen door een exemplaar in neo-Lodewijk XV-stijl van notenhout met goud, met twee bijbehorende armstoelen. De resterende zitmeubelen uit het eerste ameublement werden toen opnieuw bekleed. De foto's uit omstreeks 1930 zijn een weerslag van deze veranderingen (afb.3-4-5).

De inrichting zoals die uit de foto's voorkomt, zou bij nader

Afb. 3. Paleis Het Loo, de Salon van koningin Wilhelmina omstreeks 1930, noord-oosthoek. Fotograaf onbekend.

Afb. 4. Paleis Het Loo, de Salon van koningin Wilhelmina omstreeks 1930, noord-westhoek. Fotograaf onbekend. De ezel en de extra staande lamp zijn uit praktische overweging niet teruggezet omdat het publiek langs de wand door het vertrek geleid wordt. De foto laat zien dat de koningin incidenteel in haar Salon schilderde.

onderzoek goed realiseerbaar blijken te zijn. Niet alleen komen de meeste van de thans nog bestaande objecten er op voor, de foto's geven ook prijs wat nog ontbrak in de gangbare opstelling, waardoor doelgericht kon worden gezocht in het depot. Het resultaat was een plan voor de herinrichting. In totaal werden tien meubelen uit de Salon weggenomen. De twee vergulde armstoeltjes van Majorelle en de centraal geplaatste ronde notenhouten en met zilver ingelegde tafel in neo-Queen Anne-stijl konden worden overgebracht naar de vertrekken waarvoor ze bedoeld waren. De armstoeltjes keerden terug naar de Zitkamer van koningin Emma. De tafel was een geschenk van de familie van prins Hendrik ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van het koninklijk paar in 1926. Hij werd op Het Loo aangeboden en in de Zitkamer van de prins-gemaal geplaatst. Pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog (de prins was overleden in 1934) liet koningin Wilhelmina de tafel naar haar Salon overbrengen. Het rustbed dat na de

Afb. 5. Paleis Het Loo, de Salon van koningin Wilhelmina omstreeks 1930, zuidwand. Fotograaf onbekend. Het bronzen vrouwenbeeld, geplaatst op een plateau-vormige pendule van geel marmer, kon niet worden teruggevonden.

opening van Het Loo in een hoek van de Salon stond opgesteld en nimmer een plek in de oorspronkelijke Salon heeft gehad, benevens een met rozenhouten belijmd schrijftafeltje, versierd met porseleinen plaques in de Sèvres-stijl en verguld bronzen ornamenten uit het bezit van de koningin Anna Paulowna, werden in het depot geplaatst. Een neo-Lodewijk XV-stijl kamerscherm was voor de museale opstelling gekozen om zijn vorstelijke herkomst. Kort voor zijn val schonk keizer Wilhelm II van Duitsland dit scherm als dank voor een partij tulpenbollen voor het park van Sanssouci nabij Potsdam. De keizer kon zeer attent uit de hoek komen: door middel van achttien autochromen van de Berlijnse firma Anschutz, die in het scherm werden opgenomen, toonde hij de Nederlandse vorstin het resultaat van haar geschenk.⁴ De autochromen, close-ups van bloeiende tulpen en parterres, bleken aan frisheid te hebben ingeboet vanwege langdurige plaatsing in de opstelling. Gekozen werd voor permanente opslag.

Tegen de oostelijke wand stonden voorts twee meubelen die weliswaar illustratief waren voor de bewoning van Het Loo door koningin Wilhelmina, maar die in de oorspronkelijke Salon nooit een plek hebben gehad. Het ging om een schrijftafel van de koningin uit haar dagelijkse Woonkamer die op de eerste verdieping naast de Salon gelegen was, en de eerder genoemde kast van de firma Jansen uit 1901, waarop ook de andere bijbehorende geschenken waren geplaatst, te weten twee kandelaars en een bronzen statuette van de koningstadhouder. Koningin Wilhelmina liet het ensemble plaatsen in de voormalige Blauwe Salon van haar moeder, dus in het vertrek dat bij de restauratie van Het Loo bestemd zou worden als de museale Salon van Wilhelmina. De fysieke aanwezigheid op die plek klopte, maar de samenhang met de andere interieuronderdelen niet. Ten slotte verdween eveneens een verguld ijzeren vuurscherm, dat weliswaar in het begin van de twintigste eeuw in de Salon werd geplaatst, maar in de jaren

'20 werd vervangen door een exemplaar in neo-Lodewijk XVI-stijl. De vergulde wandtafel, die koningin Emma voor de Oude Eetzaal aanbood, werd geplaatst in de Zitkamer van prins Hendrik ter vervanging van de wandtafel uit de oorspronkelijke Salon.

De Salon van Wilhelmina opnieuw ingericht

Aan de hand van de historische foto's van de Salon uit omstreeks 1930 konden meubelen en andere objecten worden

aangewezen die, sommige pas na restauratie, opnieuw in de museale Salon werden geplaatst. In één van de hoeken werd weer een palissander vleugel neergezet (afb.6). De originele 'Palissander vleugelpiano' die blijkens de inventaris uit 1905 een jaar later van de Woonkamer naar de Salon verhuisde, een Bechstein met gedraaide balusterpoten, werd op 23 maart 1942 door de bezetter vervoerd naar het militair kamp Waalsdorp nabij Den Haag. Ook de pianokruk en de geëlektrificeerd messing pianolamp gingen mee op transport.⁵ Deze objecten keerden na de oorlog niet terug. Voor de vleugel kon

Afb. 6. Paleis Het Loo, de museale Salon van koningin Wilhelmina in 2004, noord-oosthoek. Foto Tom Haartsen.

worden teruggevallen op de vleugel van koningin Sophie, een Steinway uit 1866, eveneens van palissanderhout maar met voluutvormige poten. De vleugel kreeg eveneens zijn geborduurde kleed, een thermometer, een metronoom en een zilveren coupe, weliswaar niet de authentieke exemplaren, maar wel alle uit het depot. Een vervanging voor de pianokruk werd gevonden in een laat-negentiende-eeuwse witlaqué en met goud gehoogde pianokruk, oorspronkelijk behorend bij

de witte vleugel die prins Hendrik uit Mecklenburg meebracht en die zich niet meer in de collectie bevindt. Een vervangende lamp wordt op dit moment gereconstrueerd uit nog bestaande losse onderdelen. Uit de Zitkamer van prins Hendrik kon de wandtafel worden weggenomen. De vergulde neo-Régence wandtafel is door zijn spiegelwand en zijn hoogte van bijna één meter een zeer bepalend element in het vertrek (afb.8). Op het voetkruis prijkt weer de kleine aardewerken dekselpot.

Afb. 7. Paleis Het Loo, de museale Salon van koningin Wilhelmina in 2004, noord-westhoek. Foto Tom Haartsen.

Links en rechts van de wandtafel kregen de bestaande armstoelen een nieuwe plek, opnieuw met geborduurde kussens, afkomstig uit de collectie. Ook de canapé, die in de gebogen zijde van de vleugel werd geplaatst, kreeg kussens en een voetenkussen. Het authentieke drieslags vuurscherm in neo-Lodewijk XV-stijl, laqué en verguld, deels beglaasd en deels met zijde bespannen, werd gerestaureerd en in de haardopening geplaatst. De haardpartij in de authentieke Salon springt

daar sterker naar voren dan de schoorsteen in de museale Salon, waardoor een reep tapijt ontbreekt. Nu wordt dat gedeeltelijk aan het oog onttrokken door het vuurscherm, dat weer in de ruimte staat, en niet, zoals het verguld ijzeren exemplaar, in de haard. Twee op de foto's uit omstreeks 1930 voorkomende armstoelen konden niet in het depot worden teruggevonden. De eerste betreft één van de twee neo-Régence armstoelen, behorend tot de canapé en de ene resterende

Afb. 8. Paleis Het Loo, de museale Salon van koningin Wilhelmina in 2004, zuidwand. Foto Tom Haartsen. In plaats van de spiegel tussen de vensters het portret van koningin Wilhelmina door Thérèse Schwartz.

armstoel. Hier kwam een laag laqué fauteuiltje met geborduurde, groenzijden bekleding voor in de plaats. De neo-Lodewijk XVI-armstoel die koningin Wilhelmina in 1899 voor haar verjaardag van haar moeder ten geschenke kreeg, ontbreekt eveneens en is vervangen door een verguld armstoeltje.

De voorliefde van koningin Wilhelmina voor elegante vernis Martin-gelakte meubelen komt tot uitdrukking in de twee tafeltjes die in de Salon gebleven zijn. Op één ervan ligt nu een marmeren blokje met elektrisch drukknopje, de vooroorlogse variant van het schellenkoord. Uit de Zitkamer van koningin Emma werd een tweedeurs vernis Martin-kastje in de Salon teruggezet. Aanvankelijk stond het recht onder het portret van haar vader. Toen een staande lamp bij de canapé gewenst werd schoof men het kastje dóór. Op het marmeren blad prijken weer de ingelijste foto's, de bronzen beeldjes en het vaasje die op de foto uit omstreeks 1930 voorkomen en die alle in het depot werden aangetroffen. Het monumentale vierslags vernis Martin-kamerscherm, omstreeks 1900 naast de schoorsteen neergezet om tocht te weren, werd gerestaureerd en teruggeplaatst (afb.7). Het is een opvallend, typisch 'Wilhelminiaans' hofmeubel, vermoedelijk afkomstig uit de meubelfabriek van C.H. Eckhart te Rotterdam.⁶ In het verguld bronzen beslag is de gekroonde W verwerkt. De stijl is die van de vroege achttiende eeuw en op één van de slagen is een romantische voorstelling van de koning-stadhouder geschilderd. Op één van de grote vernis Martin-tafels is een verguld bronzen tafellamp geplaatst. De lampenkap zoals die op de foto uit omstreeks 1930 voorkomt werd niet teruggevonden. Een kanten kap, mogelijk afkomstig van koningin Emma, is hiervoor in de plaats komen. Koningin Emma gaf bij herhaling kanten of zelf geborduurde lampenkappen en kussens aan haar dochter cadeau. Op een bronzen voet van een negentiende-eeuwse olielamp, niet het exemplaar op de foto, is een kap gezet van rode geplisseerde zijde met festonnering van gouddraad, uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

Schilderijen, foto's en drukknopjes

Ook op het terrein van de wanddecoraties zijn beeldbepalende veranderingen doorgevoerd. Het ronde portret van de éénjarige prinses Juliana, tegen de oostwand opgehangen door koningin Juliana, bleef weliswaar in de museale Salon gehandhaafd, maar het kreeg een nieuwe plek boven de dubbele deuren naar de Zitkamer van prins Hendrik, naast het omvangrijke olieverfportret dat Lizzy Ansingh op Het Loo schilderde van de 21-jarige prinses Juliana. Rechts van de schoorsteen, boven de vleugel, hangt opnieuw het grote doek van David A.C. Artz, 'In afwachting van de boot', een schilderij van een Katwijkse meisje dat in 1893 door koningin Emma was aangekocht en dat in de jaren '20 naar de Salon was overgebracht. Boven de canapé werd het schilderij teruggehangen dat koningin Wilhelmina schilderde van de vijver in het paleispark. Op de foto uit omstreeks 1930 is te zien, dat hierboven een polderlandschap hing, vermoedelijk ook van de

hand van de koningin. Dit schilderij bleek niet aanwezig in de collectie. Gekozen werd voor een klein schilderij, een gezicht op Schwarzburg, het stamslot van de moeder van prins Hendrik in Thüringen. Hier ontmoette de jonge koningin haar toekomstige echtgenoot. Koningin Wilhelmina schilderde het kasteel korte tijd later. Het portret van koningin Emma met de jonge prinses Wilhelmina op de arm door Thérèse Schwartze uit 1881, is tijdelijk uit de Salon weggenomen in verband met een tentoonstelling. Tot november 2004 hing de omvangrijke monochrome olieverfschets van koningin Wilhelmina door Willy Sluiter uit 1926 er voor in de plaats. Het portret typeert de koningin uit de dagen van de inrichting van haar Salon op Het Loo en het ontleent zijn tijdelijke bestaansrecht op deze plek door het stafbesluit de bewoningsgeschiedenis van de vertrekken te verduidelijken door portretten van de bewoner. Men moet er overigens van bewust zijn dat de koningin haar portret in haar eigen vertrekken niet graag zag.

Koningin Wilhelmina omringde zich overigens wel graag met portretfoto's van haar overleden en nog levende familieleden en bevriende staatshoofden. Van een staatsieportret van koningin Emma als regentes, gehuld in rouw om haar overleden echtgenoot koning Willem III, werd een nieuwe afdruk gemaakt. De duifgrijs gelakte, neo-rococo-gesneden fotolijst is er weer omheengezet. Een staatsieportret van Leopold III en Astrid van België als kroonprinselijk paar kort na hun huwelijk in 1926 gefotografeerd, stond voor de oorlog op een tafel onder het grote portret van prinses Juliana. Het authentieke, gesigeneerde, exemplaar kon niet worden teruggevonden. Van het Archief van het Koninklijk Paleis te Brussel ontving Het Loo een origineel identiek exemplaar, zij het zonder de signaturen. Ten slotte werd het herstelde arrangement aangevuld met een keur aan kleine objecten die op de foto's waren te identificeren; porseleinen beeldjes, kleine bronsjes, coupes en vaasjes. Eén van de historische foto's van het interieur van de authentieke Salon omstreeks 1930 werd opnieuw uitvergroot afgedrukt en goed zichtbaar voor het publiek neergezet als vorm van verantwoording.

De Salon van koningin Wilhelmina is uit oogpunt van de geschiedenis van het Nederlands interieur van grote betekenis. De koningin heeft een groot deel van haar leven dit vertrek, sinds eeuwen het privé-terrein van de Nederlandse vorsten, bewoond. De inventaris bleef grotendeels bewaard, en dat is een wonder, want tijdens de bezetting was Het Loo, als Duits militair hospitaal en als hoofdkwartier van de SD, een strategisch doel. Het is in het bijzonder aan koningin Juliana te danken geweest dat na de troonsafstand van haar moeder, en wederom na haar dood, veel van de sfeer van de Salon behouden bleef. Tegenwoordig heeft de Salon weer veel van zijn vooroorlogse allure terug gekregen. Er is niet gekozen voor een opeenstapeling van objecten van uiteenlopende aard om het oog van de bezoeker te behagen. De huidige presentatie geeft weer een reëel beeld van de oorspronkelijke, persoonlijke inrichting van de koninklijke Salon.

Het hoofdgebouw van Paleis Het Loo telt thans ruim 100 ver-

trekken. Slechts zeven zijn bij de restauratie praktisch volledig ongemoeid gelaten. Het betreft een reeks kleine vertrekken van koningin Wilhelmina, en het appartement dat de jonge prinses Juliana bewoonde voor haar huwelijk in 1937, aan de vooravond van haar verhuizing naar Paleis Soestdijk. De vertrekken van Juliana liggen achter de museale Werkkamer van koningin Wilhelmina. Het ligt in de bedoeling de Zitslaapkamer van prinses Juliana in de loop van dit jaar voor het publiek open te stellen door de publieksruimte in de Werkkamer te verleggen tot de dubbele deuren die naar de kamer van prinses Juliana leiden. De kamer is goed gedocumenteerd en heeft zijn opmerkelijke behangsels en een tapijt uit de eerste decennia van de twintigste eeuw behouden. Het ameublement, in een gematigde art deco-stijl, werd geleverd door de firma Pander, en bevindt zich in de collectie van Paleis Het Loo. Op dit moment ondergaan de authentieke gordijnen en vitrages een grondige restauratie.

Noten

1. A.W. Vliegthart, *Museale aspecten restauratie paleis Het Loo*, nota vanwege de minister van CRM, 1972, punt 6.
2. Th. Booy, *Het is stil op Het Loo... Overpeinzingen in memoriam koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1963, 120.
3. Booy 1963, 11-12.
4. Paul Rem, *Hofmeubilair. Negentiende-eeuwse meubelen uit de collectie van Paleis Het Loo*, Zwolle 2003, nr.121.
5. Den Haag, Koninklijk Huisarchief, E9c-1174: 'Uit Het Loo weggevoerd op 23 maart 1942 per auto naar Den Haag, bestemd voor Kamp Waalsdorp: 1 vleugel (zwart) merk Bechstein. 1 pianokruk. 1 pianolamp'.
6. Rem 2003, nr.118.

KNOB

JAARVERSLAG 2004

Bestuur, bureau en leden

Aan het begin van het verslagjaar bestond het bestuur van de Bond uit mr. C.J.D. Waal, voorzitter, mr. G.W. van Herwaarden, secretaris, P.A. Vriens, penningmeester, drs. D.P. Hallewas, drs. C.W.M. Hendriks, drs. J.P.C.A. Hendriks, ir. D.G. de Hoog, mevr. J.E. Oldenburger, drs. C.J. van der Peet en ir. L.B. Wevers, leden. Tijdens de Algemene Ledenvergadering, die op 17 april in Utrecht werd gehouden, traden om statutaire redenen de heren Van Herwaarden en Vriens uit het bestuur. Aangezien voor hen nog geen opvolgers beschikbaar waren, verklaarden zij zich bereid gedurende nog een jaar hun werkzaamheden voort te zetten. Jonkheer ir. D.L. Six, restauratiearchitect te Zeist, werd tot lid van het bestuur benoemd. Daar aan het einde van het verslagjaar de voorzitter vanwege het ondergaan van een hartoperatie uit functie was, werd de heer Six met het vice-voorzitterschap belast. Het bestuur kwam op verschillende locaties ten kantore van de diverse bestuursleden bijeen op 12 januari, 2 februari, 8 maart, 5 april, 10 mei, 21 juni – de eerste bestuursvergadering op het nieuwe adres in het Erfgoedhuis te Amsterdam – 12 juli, 6 september, 4 oktober, 8 november en 13 december.

Mevr. J.A. van den Berg functioneerde weer gedurende het gehele jaar als Chef de Bureau. De verplaatsing van het bureau van Mariaplaats 51 te Utrecht naar het Erfgoedhuis, Herengracht 474 te Amsterdam, legde een zware, zij het tijdelijke, druk op haar normale werkzaamheden. Dat deze verplaatsing medio juni kon zich min of meer geruisloos kon voltrekken, is voor een belangrijk deel aan haar inzet en organisatorisch vermogen te danken. Voor mevr. Van den Berg was het vooral van belang werkzaam te kunnen zijn in een wat minder geïsoleerde werkomgeving. Het contact met mensen, die werkzaam zijn bij organisaties in hetzelfde werkveld, wordt zowel door haar als door de KNOB als stimulerend ervaren.

Het aantal leden bleef zich rond de duizend bewegen. Er vonden de gebruikelijke mutaties in het ledenbestand voor door overlijden en bedanken. Verheugend is dat door de aanwas van jongere leden het verlies aan oudere leden in voldoende mate wordt gecompenseerd.

Op 20 maart overleed Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Juliana, sedert 1948 Beschermvrouwe van de Bond. Het bestuur bood condoléances aan aan Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard. Aan Zijne Koninklijke Hoogheid de Prins van Oranje werd het verzoek voorgelegd het Beschermheerschap van de Bond op zich te willen nemen. De Prins heeft echter laten weten aan dit verzoek geen gevolg te zullen geven omdat ten aanzien van dergelijke verzoeken een veel stringenter en terughoudender beleid wordt gevoerd. Het jaarverslag 2003 werd gepubliceerd in het *Bulletin* 2004 nr. 4.

Algemene ledenvergadering en studiedagen

De KNOB-Jaardag vond plaats op 31 januari in de refter van het thans als conferentieoord functionerende Dominicanenklooster aan de Assendorperstraat te Zwolle in samenwerking met het Oversticht. Centraal stonden het functioneren van het provinciaal Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel en het door een zestal organisaties, waaronder het Oversticht, opgezette project 'Erfgoed bereikbaar'. De bij deze gelegenheid door voorzitter Waal uitgesproken jaarrede werd met het verslag van de bijeenkomst gepubliceerd in het *Bulletin* 2004, nr. 1-2.

Op 26 maart werd in het Vakbondsmuseum aan de Henri Polaklaan te Amsterdam een eerste studiedag over het thema 'Reconstructie'

georganiseerd. Initiatiefnemer was drs. M.D.R. Andela, in wiens handen ook voor een belangrijk deel de organisatie lag. Als dagvoorzitter trad de directeur van het Scheepvaartmuseum, dr. W. Bijleveld, op. Vervolgens hielden drs K.A. Odding en drs T. Nespoli een inleiding over het project 'Het Groot Museum: het voormalige Zoölogisch Museum van Artis'. Prof. dr. L.P. Grijp sprak daarna over reconstructie in de oude muziek en dr. M. Pieters over de archeologische site Walraversijde in België. Na de discussie en de lunch hield mevr. G. Bakker een lezing over virtuele 3D-modellen en gebouwen. G. Embleton uit Zwitserland sloot deze studiedag af met een Engelstalige voordracht over erfgoedpresentatie. De dag werd bijgewoond door ongeveer 100 belangstellenden.

Voorafgaand aan de Algemene Ledenvergadering op 17 april in het Sint Eloyen Gasthuis in Utrecht gaf de voorzitter van het Gasthuis, de heer Van Woerden, een overzicht van de geschiedenis van deze uit de middeleeuwen stammende instelling, die zich kan beroemen op een driehonderd jaar oude kolfbaan. Nadat de gebruikelijke verslagen door de vergadering akkoord waren bevonden en vastgesteld dechargeerde de vergadering op advies van de kascommissie de penningmeester voor het door hem in 2003 gevoerde beleid. De voorzitter dankte de heer G.H.F. Valk voor zijn werkzaamheden als lid van deze commissie. Naast mr S.C. Roosje werd drs. J.M.J. van den Berg tot lid en de heer R.H. van der Pols tot plaatsvervangend lid van de kascommissie voor het jaar 2004 benoemd. Zoals al aangegeven traden de heren Van Herwaarden en Vriens uit het bestuur, maar verklaarden zij zich bereid hun werkzaamheden nog met een jaar te verlengen. Nadat de punten *Bulletin* en 'Activiteiten in 2004 en 2005' waren behandeld, was er gelegenheid het Gasthuis te bezichtigen. Daarna werd onder leiding van bouwhistoricus H.F.G. Hundertmark een bezoek gebracht aan het gebouwencomplex in de Hamburgerstraat, dat tot 1999 onderdak bood aan de Rechtbank. De nieuwe bestemming van het complex wordt die van Utrechts Archief.

Een tweede studiemiddag, die op 13 mei op Kasteel De Haar te Haarzuilens werd georganiseerd in samenwerking met de zgn. platformorganisaties, trok helaas weinig deelnemers. Aan de inleiders, ir. C.O. Bouwstra en dr. H.M.J. Tromp, die resp. spraken over de restauratie van het kasteel en de tuinaanleg rondom het kasteel, kan dat niet gelegen hebben.

Wederom in samenwerking met de platformorganisaties werd in het Maliebaanstation te Utrecht op 8 oktober een wel weer druk bezochte tweede studiedag over het thema 'reconstructie en onderzoek' gehouden. Paul van Vlijmen heette namens het in restauratie zijnde Spoorwegmuseum, dat in het voormalige station is gevestigd, de deelnemers welkom. Als dagvoorzitter trad prof. dr. W. F. Denslagen op. Voor de lunch spraken dr. J.C. Bierens de Haan over de tuinen van Warnsborn, B. Klück over het Duitse Huis in Utrecht en Stoffel van der Bijl over het Fort Bourtange. Daarna volgden nog inleidingen door drs. Rolald Blijdenstein over de Pyramide van Austerlitz, Elmar Alshut over de virtuele reconstructie van de bouwgeschiedenis van Slot Horst te Gelsenkirchen, ir. Leo Wevers over de interieurs van het Maliebaanstation en Thed Konings over de stoffering van de Koninklijke Wachtkamer. Met rondleidingen door het Maliebaanstation en een discussie onder leiding van de dagvoorzitter werd deze boeiende studiedag afgesloten.

Ter gelegenheid van de viering van '500 jaar Van Wouklokken in de Domtoren' werd op initiatief van mevr. Van den Berg in samenwerking met het Utrechts Klokkenluiders Gilde en de Vrienden van de Dom op 5 november in Utrecht een studiedag over kerkklokken georganiseerd, die door ruim 80 belangstellenden werd bijgewoond. De wnd. voorzitter van de Vrienden van de Dom, de heer K. Stekelburg, heette de deelnemers in de Domkerk welkom. De voorzitter

van het Utrechts Klokkenluiders Gilde, de heer T. van Soest, beet de spits af met een mooie presentatie met klokkengelui. Daarna voerden dr. A. Lehr, hoofdconservator van het Nationaal Beiaardmuseum te Asten over 'Muzikale aspecten in relatie met de nieuwe klokken' en klokdeskundig adviseur S. van Geuns over 'De geschiedenis van het gieten van de klokken aan de hand van de Domrekeningen' het woord. De lunch en het middagprogramma vonden plaats in de Janskerk. Hier sprak de heer Claus Peter, Duits klokdeskundig adviseur, over 'De kunsthistorische betekenis van de Van Wou-klokken'. Daarna kon men al lopend door de Utrechtse binnenstad en klimmend in de kerktorens luisteren naar de klokken van de Buurkerk, de Domkerk en de Jacobikerk, die door 15 vrijwillige klokkenluiders werden geluid, en voor het luiden waarvan de gemeente Utrecht speciaal toestemming had verleend. Een bijzondere gebeurtenis!

Het verslagjaar werd weer afgesloten met een studiemiddag, gewijd aan afstudeerprojecten, ditmaal van afgestudeerden van de Universiteit Utrecht en Hogeschool van Utrecht. De heren ir. R. Blom, voorzitter van de faculteit Natuurkunde en Techniek, en dr. P.W.F. Brinkman, lector Monumentenzorg in de praktijk, beiden verbonden aan de Hogeschool van Utrecht, heetten op zaterdag 11 december een zestigtal deelnemers welkom. Dennis Elbersen en Jitse de Hoogh spraken over hun onderzoek naar de oranjerie, die op het terrein van het landgoed Beerschoten heeft gestaan. Zij gingen daarbij zowel in op de opgraving van de fundering als op hun voorstel voor reconstructie dan wel herbouw. Marjorie Verhoek lichtte haar bouwhistorisch onderzoek naar het Oostelijk Zwembad in Rotterdam, één van de oudste zwembaden in ons land, toe. Het ziet er gelukkig naar uit, dat dit zwembad behouden blijft en gerestaureerd wordt. Boukje Overbeek en Harriën van Dijk deden bouwhistorisch onderzoek naar de Universiteitsbibliotheek van Letterenfaculteit aan de Drift te Utrecht in verband met de herbesteding van het complex. Dit complex werd in het begin van de 19de eeuw verbouwd tot paleis voor koning Lodewijk Napoleon. Architectuurhistoricus Merlijn Hurx van de Universiteit Utrecht sloot af met een inleiding over de kerk van San Giovannino in Florence, een niet zo bekend maar toch opmerkelijk werkstuk van de 17de -eeuwse architect Bartolomeo Ammannati.

Bulletin

De redactie van het *Bulletin* slaagde onder de bezielende leiding van hoofdredacteur prof. dr. D.J. de Vries er weer in vijf afleveringen samen te stellen. De inhoudsopgave van de jaargang is aan dit nummer toegevoegd.

Platform Mariaplaats

Het Platform Mariaplaats, waaraan vertegenwoordigers van de zogenoemde platform-organisaties deelnemen – dat zijn de Stichting Menno van Coehoorn, het Cuypersgenootschap, de Stichting Het Nederlandse Interieur, de Stichting Historische Behangsel en Wanddecoraties in Nederland, de DonderbergGroep, het Tuinhistorisch Genootschap Cascade, de Nederlandse Kastelenstichting, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Vereniging voor funeraire cultuur De Terebinth, het Utrechts Documentatie Systeem en de KNOB – kwam bijeen op 24 februari, 18 mei, 24 augustus en 23 november. Gesproken werd over de organisatie en invulling van de gezamenlijke studiedagen, over in de toekomst aan de orde te stellen onderwerpen en over de bijdrage, die geleverd zou kunnen worden aan het Jaar van het Kasteel in 2005.

Overleg met de RDMZ

Vanwege een reorganisatie bij de RDMZ vond in het verslagjaar niet het periodieke overleg plaats.

Dit overleg zal in januari 2005 plaatsvinden.

Financiën

Ondanks het zeer zorgvuldige beheer van de penningmeester moest het jaar 2004 met een bescheiden negatief saldo worden afgesloten. Debet daaraan waren onder meer de kosten, die de verplaatsing van het bureau naar Amsterdam met zich mee bracht, en die ook het vernieuwen van postpapier en ander drukwerk noodzakelijk maakte, en de soms wat tegenvallende deelnemers-aantallen aan de studiedagen. Het negatieve resultaat zal ten laste worden gebracht van het bescheiden vermogen, dat in de afgelopen jaren kon worden opgebouwd.

Overige punten

De voorzitter van de KNOB heeft qualitate qua zitting in het dagelijks bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten. Hij heeft voorts zitting in het Platform Landschap en Cultuurhistorie en is lid van het Nederlands ICOMOS-Comité. In het verslagjaar ging hij de vacante KNOB-zetel in het bestuur van de Stichting Mr. Dr. J.C. Overvoorde 'In het belang van de Monumentenzorg' bezetten.

Zoals al aangegeven werd op de werk- en spankracht van de Chef de Bureau, mevr. J.A. van den Berg, een zwaar beroep gedaan in verband met de verplaatsing van het bureau naar Amsterdam. Het stemt het bestuur tot grote tevredenheid dat deze operatie zo goed is verlopen en het bureau draaiende kon worden gehouden. Al met al kan teruggezien worden op een goed jaar waarin weer naar beste kunnen ernaar werd gestreefd te voldoen aan de doelstelling, die de KNOB zich stelt: het bevorderen van het behoud van en de zorg voor de roerende en onroerende monumenten van de Nederlandse cultuurgeschiedenis in de meest ruime zin. De dank van het bestuur gaat uit naar al degenen, personen en organisaties, die de KNOB in staat stelden aan de verwezenlijking van deze doelstelling een bijdrage te leveren.

G.W. van Herwaarden

JAARREDE KNOB 29 JANUARI 2005

Als voorzitter van de KNOB heet ik u van harte welkom op de jaardag van onze vereniging, traditiegetrouw op de laatste zaterdag van januari. Vandaag zijn we te gast in Breda. Onze kennis over Breda zal verder toenemen, we krijgen de gelegenheid een en ander van de stad te zien en zullen aan het einde van de dag gastvrijheid van de gemeente genieten. De aanwezigheid van wethouder Adank, die ons zal verwelkomen, stellen we zeer op prijs. Verschillende personen hebben eraan meegewerkt dat voor vandaag een fantastisch programma is voorbereid. Zonder anderen tekort te willen doen, wil ik vooral Johan Hendriks bedanken voor zijn inspanningen voor de totstandkoming van deze dag.

De titel van de studiedag "Het geheugen van de straat" is ontleend aan het proefschrift van Wim Hupperetz, de eerste inleider van vanmorgen. De dissertatie is een goed voorbeeld van multidisciplinaire studie. De laatste jaren vraagt de KNOB, samen met de partners in het Mariaplaatsoverleg, bewust steeds aandacht voor een benadering van cultureel erfgoed vanuit verschillende disciplines. De KNOB wil daarbij ook de archeologie tot haar recht laten komen; dat zal vandaag ook zeker lukken.

Het denken over cultureel erfgoed, zoals dat blijkt uit publicaties en studiebijeenkomsten heeft een grote en enthousiasmerende dynamiek. Ik denk bijvoorbeeld aan de studiedagen die vorig jaar over het thema reconstructie plaatsvonden. Het afgelopen jaar lukte het beter dan voorheen om jongeren te interesseren voor de activiteiten van de KNOB.

Naast deze positieve ontwikkelingen moet helaas ook een negatieve ontwikkeling gesignaleerd worden. Het rijksbeleid ten aanzien van monumenten geeft grote zorg. Gemeenten als Breda hebben aan de bel getrokken over het stilvallen van lopende restauraties van kanjermonumenten; de publiciteit leverde een aantal adhoc oplossingen. Het restaureren van rijksmonumenten wordt in de nieuwe subsidieregeling (BRIM; Besluit Rijkssubsidiering Instandhouding Monumenten) voor fiscaal niet relevante eigenaren - dat wil zeggen: eigenaren die geen fiscale aftrek genieten, zoals stichtingen - feitelijk onmogelijk. Instellingen als de Landelijke Federatie Het Behouden Huis en Stadsherstel Amsterdam wijzen op de rampzalige consequenties hiervan. Stadsherstel Amsterdam, de grootste restaurerende instelling van Nederland, zegt dat de regeling het einde van al haar restauratieactiviteiten kan betekenen.

De staatssecretaris voor cultuur heeft een moratorium voor de plaatsing van objecten op de rijksmonumentenlijst afgekondigd. Tot 1 januari 2006 zullen in beginsel geen nieuwe monumenten worden aangewezen. De Tijdelijke beleidsregel is afgekondigd om de staatssecretaris in staat te stellen het monumentenselectiebeleid te herijken en te actualiseren. Ik laat in het midden of juridisch een beleidsregel zozeer een wet - in dit geval de Monumentenwet - kan uithollen. Het denken over monumentenzorg is te dynamisch om het zolang te kunnen stilzetten. Ik bewonder overigens het optimisme van de staatssecretaris om voor 1 januari 2006 een nieuw beleid - waarover tot dusver nog niets is vernomen - vorm te geven.

Natuurlijk speelt de wens om mogelijkheden tot bezuinigen te vinden een essentiële rol bij het huidige rijksbeleid ten aanzien van monumenten. Maar ook los van deze wens, is het verstandig regelmatig een beleid te evalueren en bij te stellen. Monumentenorganisaties horen opvattingen te hebben over modernisering van het monumentenbeleid en de discussie daarover willen aangaan. Met hun opvattingen, kennis en ervaringen kunnen zij de staatssecretaris helpen haar nieuwe beleid te ontwikkelen. Op verzoek van de KNOB heeft de monumentenkoepelorganisatie NCM een werkgroep ingesteld om mee te denken over herziening van de monumentenwet.

Monumentenbeleid is natuurlijk niet alleen regelgeving. Het beseft van het economisch belang van monumenten voor de bouwsector (restauratie en onderhoud) lijkt minder sterk aanwezig dan in het verleden. Dat lijkt ook te gelden voor de betekenis van monumenten voor het toerisme, eveneens een economisch belang. Een ander belang kon wel eens meer aandacht krijgen: monumenten bepalen mede de identiteit van Nederland. Naarmate Nederland meer een deel van Europa wordt, zal de aandacht voor de eigen identiteit kunnen toenemen.

Monumentenbeleid moet ook gaan over het steunen en stimuleren van de particuliere monumentenorganisaties. In dit verband geeft het te denken dat de structurele subsidie voor de koepel Nationaal Contact Monumenten is gehalveerd. Juist nu is er behoefte aan een NCM, die de belangen van de monumentenzorg en specifiek van het particuliere initiatief behartigt. De komende tijd zal de NCM zich moeten positioneren als een van de overheid onafhankelijke, goed zichtbare en gezaghebbende partij. Daaraan zal de KNOB, die participeert in de NCM, van harte meewerken.

De NCM is lang niet de enige particuliere organisatie die de gevolgen van een bezuinigingsbeleid ondervindt. Veel organisaties kampen met minder subsidie of hogere kosten doordat andere organisaties meer kosten doorberekenen om hun eigen financiële problemen te verminderen. Zowel landelijk als lokaal (bijvoorbeeld bij de historische verenigingen) speelt dit probleem. Ook de KNOB heeft hiermee te maken. Uiteraard proberen we de financiële drempels zo laag

mogelijk te houden. Maar zorg geeft het wel. Aan de andere kant: al meer dan een eeuw weten we praktische problemen te overwinnen. In historisch perspectief gezien blijkt dat kansen voor het culturele erfgoed zich ook weer ten goede keren. Het culturele erfgoed heeft toekomst, zolang gemotiveerde en betrokken mensen zich ervoor willen inzetten. De studiedag van vandaag zal ons zeker stimuleren.

C. J. D. Waal, voorzitter van de KNOB

SUMMARIES

The Reconstruction of a fourteenth-century façade of the Theutonic House ('Het Duitse Huis') in Utrecht

Bart Klück

The medieval cloister complex the Theutonic House in Utrecht is situated on the west side of Springweg. From 1811 to 1990 a Military Hospital was established here. The basic principle of the restoration, which was started in 1993, was that the eastern gable of the 14th-century main building had to be restored. The information still available in the building itself made a reconstruction without guesswork possible, although the central government was not in favour of it. However, architect Aart Oosting decided to restore the fourteenth-century form, also because the articulation of the brickwork of the upper floor left little room for inventing something explicitly new that was not artificial. The effect of the new façade with its large staircases and daylight access for the upper-floor space, extending up to the roof, is completely in line with the wish to create a hall of great architectonic character. It was expressly decided, however, to paint the external plaster of the façade white, in harmony with the 'empire' finishing of the southern façade and the façades of the former dwelling of the land commanders. The light openings of the windows on the upper floor and the new windows on the ground floor obtained modern glazing. In this case the decisions in the scope of the restoration are the result of intensive building-historical research and a substantial contribution of the researcher during the many building meetings.

The restoration work of Jan de Meijer and A.A. Kok

Mayke Haaksman

This article is a brief review of the restoration work of the architects Jan de Meijer and Antoon Abel Kok. Both architects worked in Amsterdam in the first half of the twentieth century. De Meijer and Kok each worked in their own way without adhering to the established restoration theories of the so called *Basic Principles*, published in 1917. Jan de Meijer mainly reconstructed early seventeenth-century Renaissance buildings which, according to him, had been mutilated by later refurbishments. The premises Oudezijds Voorburgwal 249 and 14 and Nieuwezijds Voorburgwal 75 are examples of this. With his reconstructions he restored these buildings to an ideal seventeenth-century state. In his view the cross-bar windows and the proportions of these Renaissance buildings were the perfect expression of professional skill. Nevertheless De Meijer did not exclusively restore buildings to their original state. Singel 440 and Brouwersgracht 48 show that he, too, sometimes only executed repairs and practical alterations. De Meijer thought that the restoration question was too complicated to be solved by means of dogmas. It was impor-

tant to him to ask himself the question what should be the approach to each individual restoration. His views on the traditional building methods, the idealisation of Renaissance buildings and the use of the cross-bow window saw to it that he did not adhere to the established restoration theories, but went his own way entirely.

A.A. Kok also restored in his own individual way. Sometimes he only repaired, as in the case of Prinsengracht 2, and appeared to adhere completely to the Basic Principles and theories of Ruskin. In other cases, as in Kattegat 4-6, he restored the premises to their original state, abandoning the Basic Principles. Kok was a man with practical know-how; consequently, he looked at each building separately and for each building his point of view on the restoration in question was different. He preferred to take up a position halfway between the views on restoration of Ruskin and Viollet-le-Duc. If it was necessary to demolish part of a building and rebuild it, he carried this out as much as possible with old materials, so as to approach the original state as closely as possible. It was not just the beauty of the individual building that was important to Kok, but also the beauty of the city of Amsterdam. His restoration work should therefore be viewed in connection with the restoration of the city as a whole. A good building only needed repairs, a bad building had to be renewed and improved.

So both architects did not adhere to fixed theories and dogmas, but considered each building separately. Kok and De Meijer show a restoration practice that was quite different from the restoration theories at the time. From a review of their work it appears that the restoration practice in the early twentieth century was more complicated as has long been assumed.

A new vision on the furnishing of the drawing room of Queen Wilhelmina at Palace Het Loo

Paul Rem

In the period 1977-1984 the Royal Palace Het Loo in Apeldoorn, the Netherlands, was thoroughly restored into a museum, highlighting the late 17th-century phase in which King William III and Queen Mary II resided at Het Loo. The restoration of Het Loo was severely criticized. A walk was laid out through the approximately 40 rooms in the Palace which are open to the public. The main apartments were furnished in the style of the first main residents, the remaining rooms were devoted to the other members of the House of Oranje-Nassau, in chronological order. This implied that the rooms devoted to the last main resident, Queen Wilhelmina (1880-1962), were necessarily reconstructed in the rooms at the end of the visitors' route, which were not intended for that purpose originally. The wainscoting was retained, but all the movable parts of the interior were transferred to the new museum rooms. In principle, all the relocated rooms could be rebuilt again in their original places, but the financial situation does not permit this. However, it is possible to change the existing furnishing of the 19th-century rooms in order to create a more authentic image. Recently the drawing room of Queen Wilhelmina was refurnished with authentic interior components from the depots of Palace Het Loo. The furnishing was realized on the basis of photographs of the drawing room dating from before the Second World War, when the rooms of the Royal Family were documented in view of the chaos to be expected upon arrival of the German occupier. A few lacking components were replaced by similar pieces from the collection. The result is perhaps not a richer but definitely a more convincing image of a Royal drawing room from before the Second World War, because of the fact that one particular residential phase was opted for.

AUTEURS

Bart Klück is bouwhistoricus voor de gemeente Utrecht sinds 1976. Hij werkt momenteel aan een monografie over het Duitse Huis te Utrecht.

Drs. Mayke Haaksman studeerde architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Het artikel is gebaseerd op haar afstudeerscriptie onder begeleiding van dr. M.-T. van Thoor. Zij deed een bouwhistorische stage bij R. Glaudemans van het Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam en is momenteel werkzaam bij het project Actualisering Monumenten Register bij de RDMZ te Zeist.

Dr. Paul Rem studeerde Kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit, met architectuurgeschiedenis als specialisatie. Sinds 1993 is hij werkzaam bij Paleis Het Loo Nationaal Museum, waar hij als conservator verantwoordelijk is voor de collecties meubelen, behangsels en interieurtextiel.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd. De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie en renovatie. Met respect voor het monument en met een duidelijke visie: behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

